

Ajalooline Ajakiri

2002
3 (118)

жертвы политического террора в СССР

БАЗА ДАННЫХ

списки жертв
по регионам
58-10

книги
памяти
памятники
и памятные знаки

ГУЛАГ

- карта ГУЛАГа
- справочник по ГУЛАГу
- ГУЛАГ в документах
- воспоминания
- творчество и быт ГУЛАГа

**ПРИНУДИТЕЛЬНЫЕ
МИГРАЦИИ В СССР**

НКВД:

- структура
- руководители
- ведомственные награды

БИБЛИОГРАФИЯ

о проекте

выход

KLEIO

AADU MUST: Venemaa eestlased ja Suur Terror • IVAR LEIMUS: Eesti majandusajaloo historiograafiast II. Keskaja käsitöö • MARTEN SEPPEL: Talupoegade sunnismaisuse küsimus Liivimaal Rootsi võimuperioodil • OLAF KUULI: Looring, Säre ja teised • Professor Enn Tarvel – 70

Ajalooline Ajakiri 2002. 3 (118)

Tartu Ülikooli ajaloo osakonna ja
Akadeemilise Ajalooseltsi ajakiri

Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio 2003

Kirjastaja: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio
Toimetuskolleegium: Jüri Ant, Olavi Arens (Armstrong Atlantic State University, USA), Jaak Kangilaski, Anu-Mai Kõll (Stockholmi Ülikool), Jüri Kivimäe, Valter Lang, Aadu Must, Hain Rebas (Kieli Ülikool), Tiit Rosenberg, Elle Vunder

Toimetuse Aadu Must (peatoimetaja), Anu Lepp
Resümeeide tõlge: Leili Kostabi
Küljendus ja kaas: Meelis Friedenthal
Trükk: AS Võru Täht

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS.
Ajaloolises Ajakirjas ilmuvad artiklid on refereeritud ja indekseeritud väljaandes HISTORICAL ABSTRACTS.

Alates 1953. aastast on Historical Abstracts olnud tunnustatud ajalooliste publikatsioonide refereerija maailmas, mille materjalid on saadaval nii CD-ROMil, interaktiivselt kui ka trükitud kujul.

Käesolev number ilmub sihtfinantseeritava teadusteema TFLAJ 2544 toetusel

Toimetuse aadress:
Ajalooline Ajakiri
Ajaloos osakond
Tartu Ülikool
Ülikooli 18
Tartu 50090
Eesti

Tel (07) 375 658
Faks (07) 375 345
e-mail: kleio@loss.ut.ee
<http://www.history.ee/kleio>

Pangakonto: Hansapank 767
a/a 221010397388

ISSN 1406-3859

Sisukord

Artiklid

IVAR LEIMUS: Eesti majandusajaloo
historiograafiast II. Keskaja käsitöö 5–20

MARTEN SEPPEL: Talupoegade sunnismaisuse
küsimus Liivimaal Rootsi võimuperioodil 21–46

AADU MUST: Venemaa eestlased ja Suur Terror.
Elektrooniliste allikapublikatsioonide andmete
kriitiline analüüs 47–84

OLAF KUULI: Looring, Säre ja teised 85–96

Juubelid

Professor Enn Tarvel – 70 97–100

Summaries 101–109

ESIKAANEL: Venemaa *Memoriali* laserplaadi *Poliitilise terrori*
ohvrid NSV Liidus esileht. Loe lähemalt Aadu Musta artiklist lk
47–84.

Kasutatud lühendid:

EAA – Ajalooarhiiv

ERAF – Riigiarhiivi filiaal (end Parteiarhiiv)

LVVA – Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs

ПСЗ – Полное Собрание Законов Российской Империи

RGIA – Российский государственный исторический архив

TÜR KHO – Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond

EAA. 995-1-235. L 42 – Sidekriipsuga eraldatud kolmeosalises arhiiviviites näitab esimene arv fondi-, teine nimistu- ja kolmas säiliku numbrit. Fondi numbrid, mis sisaldavad sidekriipsu (nt R-409) on selguse huvides esitatud ilma sidekriipsuta.

Eesti majandusajaloo historiograafiast. II Keskaja käsitöö

Ivar Leimus

Käesolev artikkel on jätkuks *Ajaloolise Ajakirja* 2001. aasta 1/2 numbris ilmunud Eesti keskaja kaubandusajaloo historiograafiat käsitlevale kirjutisele.¹ Et viimases on juba antud ülevaade Liivimaa keskaja majandusajaloo (kokkuleppelisest) mõistest ja selle üldisemat laadi allikatest, siis olgu alljärgnevalt heidetud põgus pilk ainult nendele publikatsioonidele, mis evivad spetsiifilist tähtsust just nimelt käsitöö uurimisel.

Allikapublikatsioonid

Tallinna rae keskaegse arhiivi heast säilivusest ja selle erakordsest tähendusest meie ajalooteadusele tegime juttu juba kaubanduse historiograafia artiklis. Kuid peale varem nimetatud üldist laadi publikatsioonide on ilmunud ka rida raeraamatute väljaandeid, mis võimaldavad märksa põhjalikumat ülevaadet erinevatest Tallinnas viljeldud käsitööladest, käsitöolistest, nende organisatsioonidest, varanduslikust seisundist, osakaalust linnarahvastikus jm.

Esmajoones tuleks siin nimetada linna finantse kajastavaid nn kämmereiraamatuid. Kämmernerid olid linna n.ö raamatupidajad, kes valiti rae hulgast ja kes kandsid hoolt linna sissetulekute-väljaminekute fikseerimise ja tasakaalustamise eest. Seetõttu leidub nende arvepidamises hulgi andmeid ka rae kõikvõimalike ehitus-, käsitöö- ja koguni meelelahutusosalaste tellimuste ja kulutuste kohta – kellele ja mille eest maksti ning kui palju. Vanimaid säilinud sellesisulisi fragmente avaldas Friedrich Georg Bunge juba 19. sajandi keskel.² Esimesed niisugused enam-vähem terviklikud raamatud aastaist 1363–74 aga publitseeris linnaarhivaar Otto Greifenhagen 1927. aas-

¹ Ivar Leimus. Eesti majandusajaloo historiograafiast. Keskaja kaubandus. // *Ajalooline Ajakiri*. 2001. 1/2 (112/113). Lk 25–46.

² Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten (LUB). Bd. 2. Hrsg. Fr. G. Bunge. Reval-Dorpat 1855. Nr. 924–935.

tal.³ Ajaliselt järgmise köite (1376–80) avaldas Dieter Heckmann alles mitükümmend aastat hiljem.⁴ Väga mahukad ja sisukad on Richard Vogelsangi toimetatud kahe 15. sajandi kämmereiraamatu publikatsioonid, mis hõlmavad vastavalt aastaid 1432–63 ja 1463–1507.⁵ Ja peatselt on ilmumas viimase, 16. sajandisse kuuluva köite publikatsioon Lilian Kotteri sulest.

Peale selle kajastavad peamiselt elanike kinnisvaratehinguid ja rendisetalusid Leonid Arbusowi 1888. aastal avaldatud vanim nn *wittschophbuch* (1312–60)⁶ ja Eugen Nottbecki välja antud Tallinna pärandiraamatud aastaist 1360–83 ja 1383–1458.⁷ Tegelikult võiks neid kõiki samahästi nimetada ka kinnisturaamatuteks, sest keskalamsaksa *Erve* tähendab pärandi kõrval pärusvalduses olevat kinnisvara. See allikaliik lubab välja selgitada käsitööliste asualad keskaegses linnas, nende majanduslikud võimalused ja sotsiaalse staatuse. Samalaadset ainet sisaldab Artur Plaestereri editeeritud rendiseraamat aastaist 1382–1518, kus leidub aga ka muid rae direktiive ja märkmeid.⁸ Väga mitmepalgelisi andmeid rae sissetulekutest-väljaminekutest erinevatel elualadel hõlmab Paul Johanseni avaldatud ja aastaid 1333–74 kattev Tallinna märkmeteraamat. Eriti väärtuslikuks teeb selle editeerija kirjutatud mahukas ja asjatundlik eessõna, milles pööratakse suurt tähelepanu ka mitmesugustele käsitööladele, käsitööliselt laekunud maksudele, nende vahekorrale raega.⁹ Äärmiselt hinnalist ainet käsitööliste prosopograafia ja rände kohta sisaldab Tallinna vanem kodanikeraamat.¹⁰ Ka Tallinna turberaamat, hoolimata oma

³ Die ältesten Kämmerreibücher der Stadt Reval 1363–1374. Tallinna vanimad arveraamatud 1363–1374. Hrsg. O. Greiffenhagen. Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv 3. Tallinn, 1927.

⁴ Das Revaler Kämmerreibuch von 1376 bis 1380. Hrsg. Dieter Heckmann. // Zeitschrift für Ostforschung 41. 1992. S. 186–247.

⁵ Kämmerreibuch der Stadt Reval 1432–1463. Hrsg. R. Vogelsang. Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte N.F. 22. Köln, Wien 1976; Kämmerreibuch der Stadt Reval 1463–1507. Hrsg. R. Vogelsang. Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte N. F. 27. Köln, Wien, 1983.

⁶ Das älteste Wittschophbuch der Stadt Reval (1312–1360). Hrsg. L. Arbusow. Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands. 3. Folge, 1. Bd. Revaler Stadtbücher I. Reval, 1888.

⁷ Das zweitälteste Erbebuch der Stadt Reval (1360–1383). Hrsg. E. Nottbeck. Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands, 3. Folge, 2. Bd. Reval, 1890; Das drittälteste Erbebuch der Stadt Reval (1383–1458). Hrsg. E. Nottbeck. Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands, 3. Folge, 3. Bd. Reval, 1892.

⁸ Das Revaler Pergament Rentenbuch 1382–1518. Tallinna pärgamentne rendiseraamat 1382–1518. Hrsg. A. Plaesterer. Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv 5. Tallinn, 1930.

⁹ Libri de diversis articulis 1333–1374. Tallinna märkmeteraamatud 1333–1374. Hrsg. P. Johansen. Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv 8. Tallinn 1935, eriti S. XLIII–LI.

¹⁰ Tallinna kodanikkuderaamat 1409–1624. Hrsg. O. Greiffenhagen. Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv 6. Tallinn, 1932.

algelt juriidilisest taustast, pakub samalaadset materjali.¹¹ Kit-samalt üht käsitööharu – rahalöömist – valgustavad Tallinna rae mündiraamatud.¹² Käsitöö uurimisel on kasutatud ka erinevast ajast pärinevaid linnaõiguse koodekseid,¹³ kuid nagu veenvalt on näidanud Küllike Kaplinski, peaksime allikaliigi spetsiifika tõttu neist tuletatud järeldustesse suhtuma ettevaatusega.¹⁴

Eesti teiste linnade kohta vastav allikaline baas praktiliselt puudub, kui välja arvata Ajalooarhiivis säilitatav unikaalne Vana-Pärnu kinnisturaamat, mis hõlmab aastaid 1451–1599.¹⁵ Ja hiljuti nägi trükivalgust Pärnu linna keskaegsete ajalooallikate, muuhulgas Vana- ja Uus-Pärnu privileegide, pärusraamatute ja linnaraamatute ulatuslik publikatsioon (koos tõlgetega!), koostajateks ja editeerijateks Inna Põldsam ning Aldur Vunk.¹⁶ Seevastu väikelinn Haapsalu kodanikeraamat läks kaduma Teise maailmasõja päevil ja avaldatud publikatsioon on tegelikult koostaja erakordselt skrupuloosse töö tulemusena valminud, kuid sekundaarsetel allikatel põhinev rekonstruktsioon.¹⁷

Lätis on sedalaadi materjali säilinud küll märksa vähem, ent see-eest pärineb just sealt Liivimaa vanim linnamajandust, elanikkonna etnilist koosseisu, tegevusalasid ja varanduslikku seisundit peegeldav allikas, Riia võlaraamat aastatest 1286–1352, mille juba 1872. aastal publitseeris Hans Hildebrand.¹⁸ Riia 14.–15. sajandi kämmereiregistrid avaldas 20. sajandi alguses Alexander Bulmerincq.¹⁹ Sama autor publitseeris koos küllaltki põhjaliku tabellaarse kokkuvõttega katked ka Riia 16. sajandi kämmereiregistritest, mis hõlmavad aastaid 1514–16 ja 1556–57.²⁰ Tallinna rendiseraamatutele vastava Riia linna dokumendatsiooni andis 1881. aastal välja J. G. L. Napiersky.²¹ Sama ajaloolane

¹¹ Tallinna turberaamat 1515–1626, I osa. Hrsg. N. Essen, P. Johansen. Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv 9. Tallinn, 1939.

¹² Tallinna mündiraamatud – Revaler Münzbücher 1416–1526. Välja andnud I. Leimus. Tallinna Linnaarhiivi Toimetised 3. Tallinn 1999.

¹³ Vt nt: Lübecki õiguse Tallinna koodeks 1282. Der Revaler Kodex des lübischen Rechts 1282. Transkribeerinud ja tõlkinud Tiina Kala. Tallinn, 1998.

¹⁴ **Küllike Kaplinski.** Tallinna käsitöölised XIV sajandil I. Tallinn: Eesti Raamat, 1980. Lk 128–134.

¹⁵ Vana-Pärnu kinnisturaamat 1451–1599. Koostajad Aino Martin, Pent Nurmekund. Tartu, 1984.

¹⁶ Pärnu linna ajaloo allikad 13.–16. sajandini I. Quellen zur Geschichte der Stadt Pernau, 13.–16. Jahrhundert, Bd. 1. Koostajad Inna Põldsam, Aldur Vunk. Pärnu: Pärnu Muuseum, 2001.

¹⁷ Haapsalu kodanikeraamat. Hapsaler Bürgerbuch 1496–1797. Koost. Kalev Jaago. Tartu: Ajalooarhiiv, 1999.

¹⁸ Das rigische Schuldbuch (1286–1352). Hrsg. H. Hildebrand. St. Petersburg, 1872.

¹⁹ Kämmerei-Register der Stadt Riga 1348–61 und 1405–74, 2 Bde. Hrsg. A. Bulmerincq. München 1909; Leipzig, 1913.

²⁰ Zwei Kämmerei-Register der Stadt Riga. Ein Beitrag zur deutschen Wirtschaftsgeschichte. Hrsg. A. Bulmerincq. Leipzig, 1902.

²¹ Die libri redituum der Stadt Riga. Hrsg. J. G. L. Napiersky. Leipzig, 1881.

on avaldanud ka Riia linnaõiguse koodeksite seni parima publikatsiooni ja analüüsi.²²

Niisuguse ulatuslikumat ja üldisemat laadi materjali kõrval eksisteerib terve allikaliik, mis võimaldab kitsamat pilguheitu tsunftide siseellu ja nende töökorraldusse, nimelt rae kinnitatud ametite skraad ehk põhikirjad. Erandlikult on meie lõunanaabrid selles osas meist tunduvalt paremas olukorras, sest juba 1862. aastal avaldas Alexander von Bulmerincq rea vastavasisulisi dokumente²³ ning 1896. aastal ilmus Wilhelm Stieda ja Constantin Mettigi ühistööna mahukas teos, milles on publitseeritud sadu lehekülgi Riia gildide ja ametite skraasid ning muid tsunftidesse puutuvaid materjale.²⁴ Viimatinimetatud raamatus antakse ülevaade ka Liivimaa tsunftide-gildide ajaloolisest arengust, millest aga pikemalt tagapool. Tallinna tsunftiskraade kohta niisugune kokkuvõtlik töö puudub ja üksikud vastavasisulised publikatsioonid on laiali pillatud mitme eriuurimuse lisas. Olgu siinkohal nimetatud näiteks W. Stieda avaldatud materjale Tallinna sepaameti kohta²⁵ ja tema kirjutisi Tallinna kanepiketrajatest-kiviraiduritest²⁶ ning väikelaevnikest mündrikest,²⁷ mille lisas on publitseeritud vastavate alade skraad ning tööhinnad. Samalaadseid allikaid sisaldab ka Artur Plaestereri artikkel Tallinna pistemakeritest.²⁸ Loomulikult ei saa selles seoses unustada ka Paul Johanseni ja Küllike Kaplinski töid (viimane on näiteks publitseerinud Tallinna rätsepaameti skraa),²⁹ kuid pisipudemeid leidub mujalgi. Võrdlusmaterjali käsitööstsunftide eeskirjadele pakuvad Eugen Nottbecki avaldatud Tallinna Suurgildi skraad.³⁰ Ent valdav osa tsunftide skraasid, kõnelemata muust dokumentatsioonist, on seni avaldamata.³¹

²² J. G. L. Napiersky. Die Quellen des rigischen Stadtrechts bis zum Jahr 1673. Riga, 1876.

²³ A. Bulmerincq. Baltische Schragen. // Baltische Monatsschrift. Bd. 6. S. 1–47.

²⁴ Wilhelm Stieda, Carl Mettig. Schragen der Gilden und Aemter der Stadt Riga bis 1621. Riga, 1896.

²⁵ Wilhelm Stieda. Einige Actenstücke zur Geschichte des Revaler Gewerbewesens im 16. Jahrhundert. // Beiträge zur Kunde Liv-, Est- und Kurlands, Bd. 4. 1894. S. 111–125.

²⁶ Wilhelm Stieda. Kabelgarn und Steine, zwei Revaler Ausfuhrartikel. // Beiträge zur Kunde Liv-, Est- und Kurlands, Bd. 7. 1910. S. 153–208.

²⁷ Wilhelm Stieda. Mündriche und Träger in Reval. // Beiträge zur Kunde Liv-, Est- und Kurlands. Bd. 7. S. 86–152.

²⁸ Artur Plaesterer. Das Alt-Revaler Gewerbe der Pistemaker. // Beiträge zur Kunde Estlands. Bd. 13. 1927/28. S. 1–47.

²⁹ Paul Johansen, Heinz von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Köln-Wien, 1973; Küllike Kaplinski. Tallinn, meistrite linn. Tallinn: Koolibri, 1995.

³⁰ Eugen Nottbeck. Die alten Schragen der grossen Gilde zu Reval. Reval, 1885.

³¹ Vt: Tallinna linna arhiivi kataloog. Teine väljaanne. Korraldanud Otto Greiffenhagen. Tallinn, 1924. Lk 34–38, 79–85.

Niisiis kuulub enamik käsitöölalastest publikatsioonidest kas eelmisse sajandivahetusse või 1920.–30. aastatesse, kuna Teise maailmasõja järgne aeg on selles osas lisanud üsna vähe. Seega võiks teatava allikalise baasi olemasolust Tallinna käsitöö uurimiseks kõnelda alles alates 1930. aastatest, teiste Eesti linnade kohta (v.a Pärnu) aga puudub see täiesti. Vaatame järgnevalt, kuivõrd on need avaldatud materjalid leidnud käsitöö uurimiseks seni kasutamist.

Ajalookirjutus

Erinevalt hansakaubandusest ja Liivimaa osast selles, mida ajaloolaste põlv- ja koolkonnad on põhjalikult (ehkki mitte ammendavalt) uurinud juba ligi pooleteise aastasaja vältel, pole Liivimaa linnade kesk-aegne käsitöö suutnud äratada mürdosagi sellest huvist. Siiski on ka sel teemal ilmunud üsna arvukalt kirjutisi, küll peamiselt baltisaksa autoritelt.

Nagu kaubandusajaloogi puhul, saab ka siin arvestatav uurimistöö olla võimalik alles teatava allikabaasi olemasolu korral, niisiis käsikäes publitseerimistevusega. Ent juba 19. sajandi keskel avaldas majandusajaloolane Alexander Richter küllaltki ulatusliku kirjutise Riia tsunftinduse ajaloolisest arengust,³² mis oli nähtavasti mõeldud kompenseerima selleteemalise käsitluse puudumist tema Venemaa Läänemereprovintside ajaloos.³³ Loomulikult jäi see mõistetavail põhjustel paljusk fragmentaarseks, kuid laiapilgulise ajaloolasena suutis Richter esitada usaldusväärset faktoloogiat talle teada olnud skraade ning paikapidavaid tähelepanekuid tsunftide igapäevaelu ja osatähtsuse kohta. See erand välja arvatud, saame Liivimaa keskaegsele käsitööle pühendatud ajalookirjutusest kõnelda siiski alles alates 19. sajandi lõpust, kui hakkasid ilmuma üksikuid käsitööharusid lähemalt vaatlevad kirjutised.

Suurimat huvi näib uurijaile olevat pakkunud kullasseppade tegevus, mis nende toodangu atraktiivsust arvestades on ka kõigiti mõistetav. Alates 19. sajandi lõpust tänapäevani välja on ilmunud rida töid, mis olid peaaesjalikult pühendatud kullassepatööde vaatlusele

³² Alexander Richter. Über die geschichtliche Entwicklung des Zunftwesens in den Ostseeprovinzen, namentlich in Riga. // Inland. 1857. S. 137–146, 157–164.

³³ Alexander Richter. Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben. Theil 1. Bd. 1–2. Riga, 1857, 1858.

kunstiajaloolase vaatevinklist,³⁴ samuti teadaolevate meistrite, nende märkide ja elulugude väljaselgitamisele.³⁵ Kui jätta kõrval paar Wilhelm Stieda väiksemat artiklit,³⁶ ilmus ainus arhiiviallikail põhinev ajaloo-teaduslik monograafia, mis käsitleb kullasseppi keskaegse käsitöö kontekstis, Adolf Friedenthali sulest juba seitsme aastakümne eest.³⁷ Raamatus vaadeldakse kullasseppade asualasid linnas, analüüsitakse nende skraade erinevaid versioone, meistrite-sellide sotsiaalset seisundit, nende geograafilist päritolu, hõbeda märgistamist jne. Selle kõrval ei puudu märgitabelid ning meistrite lühielulood, aga ka näiteks õpipoiste nimekiri jm teabematerjal. Ligikaudu samalaadse ja -väärse teose Liivi-, Eesti- ja Kuramaa tinavalajate kohta kirjutas Johannes Gahlnäck.³⁸ Töö esimeses osas vaadeldakse tinavalamise kui käsitööharu ajalugu Liivimaal, ameti sisekorraldust, tehnoloogiat, märgistamist, turustamist, toodangu sortimenti jms. Raamatu teise osa moodustab tinavalajate nimekiri koos nende meistrimärkidega. Nime-tamist väärrib ka Rundäle loss-muuseumi Läti tina näituse kataloog, mis sisaldab arvukalt illustratsioone, aga ka meistrite märke ja nende elu-loolisi andmeid.³⁹ Metallitöötlemise erialadest on käsitlemist leidnud veel sepatöö, mida vaadeldakse lühidalt W. Stieda eelpoolmainitud artiklis,⁴⁰ pikemalt aga Valli Konsapi monograafias Tallinna sepsist.⁴¹

³⁴ Nendest olulisemad: A. Buchholz. Goldschmiedearbeiten in Livland, Estland und Kurland, herausgegeben von Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands. Lübeck, 1892; R. Hausmann. Der Silberschatz der St. Nikolaikirche zu Reval. // Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, Bd. 17. Riga 1899. S. 213–376; Ella Vende. Väärismetallitööd Eestis 15.–19. sajandini. Tallinn: Kunst, 1967; В. Вилите. Художественное серебро Латвии с V по XX в. Рига, 1990; A. Jursone. Rīgas zeltkaļu izstrādājumu kolekcija. Rīga, 1993; Annelore Leistikow. Baltisches Silber. Lüneburg, 1996; Kaalu Kirme. Eesti hõbe. 800 aastat hõbe- ja kullassepakunsti Eestis. Tallinn: Kunst, 2000.

³⁵ Wilhelm Neumann. Verzeichnis baltischer Goldschmiede, ihrer Merkzeichen und Werke. Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands 1904. Riga, 1905. S. 121–195; E. Seuberlich. Beiträge zur Geschichte der baltischen Goldschmiede der kleinen Städte. Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands 1911. Riga, 1913. S. 174–252; В. Вилите. Серебряных дел мастера Латвии. Клейма и работы. Рига, 1992.

³⁶ W. Stieda. Aus dem Leben des Rigaer Goldschmiedeamts. // Baltische Monatsschrift. Bd. 35; Aus einem alten Amtsbuche der Goldschmiede zu Riga. // Rigasche Stadtblätter. 1888. Nr. 26.

³⁷ A. Friedenthal. Die Goldschmiede Revals. Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, Neue Folge, 8. Bd. Lübeck, 1931.

³⁸ J. Gahlnäck. Zinn und Zinngiesser in Liv-, Est- und Kurland. Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, Neue Folge, 7. Bd. Lübeck, 1929.

³⁹ Д. Лидака, Д. Микелсоне. Олово в художественном ремесле Латвии VI–XX веков. Рига, 1989.

⁴⁰ W. Stieda. Einige Actenstücke zur Geschichte des Revaler Gewerbewesens im 16. Jahrhundert.

⁴¹ Valli Konsap. Dekoratiivne sepis Tallinna arhitektuuris XVI–XVIII sajandil. Tallinn: Kunst, 1971.

Oma käsitluses jätkab V. Konsap eelkäijate traditsiooni, vaadeldes sepaametit selle ajaloolises arengus, jälgides tsunfti sisekorraldust, seppade asuala linnas, nende rahvuslikku kuuluvust, tehnoloogiat, toodanguliike jne. Lühidalt on sama autor vaadelnud ka Tallinna kellasseppi ja nende tegevust.⁴² Olulist andmestikku Tallinna relvaseppade ja nende tööde kohta pakub Leida Antingu kirjutis.⁴³

Väga olulisel kohal iseäranis Tallinna, aga teistegi Liivimaa keskuste käsitööliskonnas olid kiviraiujad ning müürsepad. Ka nende käsitlemisel prevaleerivad kaks peamist vaatenurka. Esiteks ja valdavalt muidugi ehitusajalooline aspekt. Nii kindlus-, profaan- kui sakraalarhitektuuri vaatlevad teosed ei pääse ju mööda ehitajast. Neid kasvõi põgusaltki loetleda püüdes satume aga hoopis teise valdkonda, piltlikult väljendudes sellele maakerale, mis on esimese sees, aga suurem. Seetõttu lubatagu arhitektuuriloolised teosed siinkohal lihtsalt kõrvale jätta. Teiseks linnaajalooline aspekt, mille raames on keskaja käsitöölisi vaadeldud ka ülalnimetatud uurimustes. Kõigepealt tuleb siinkohal taas meenutada W. Stieda nime. Oma artiklis Tallinna kanepipunujatest ja kiviraiduritest⁴⁴ vaatleb ta vastavat käsitööharu selle ajaloolises arengus ning laiemal ülehansalisel taustal, kaotamata aga teravat pilku ka olustikudetailide – töötingimuste, palga, toodangu jne osas. Ühtlasi osutab autor, et tegemist oli ühega nendest vähestest Tallinna käsitööharudest, mille toodang oli ekspordivõimeline. Juba W. Stieda pöörab tähelepanu asjaolule, et põhiosa müürseppadest-kiviraiduritest moodustasid nn mittesakslased, Tallinnas seega eestlased. Suurt tähelepanu rae selle eluala esindajate rahvuslikule päritolule on oma faktirikastes kirjutistes pööranud Rasmus Kangropool.⁴⁵ Arhiiviuuringute najal jõuab autor järeldusele, et 15. sajandi algusest peale, aga võib-olla juba varemgi, olid peaaegu kõik rae ehitusmeistrid eestlased. Aga just nende meeste juhatuse all on valminud valdav osa Tallinna keskaegsetest esindushoonetest ning kaitseehitistest. Mõningaid uusi andmeid Tallinna kiviseppade tsunfti kohta leidub K. Kaplinski artiklis.⁴⁶ Lühidalt puudutab Tallinna keskaegseid puunikerdajaid

⁴² **Valli Konsap.** Tunnikelladest ja kellasseppadest Tallinnas 15.–19. sajandil. // Vana Tallinn I (V). Lk 15–22.

⁴³ **Leida Anting.** Tallinna tulirelvameistrid ja relvad XIV–XVI sajandil. Tallinn: Eesti Raamat, 1967.

⁴⁴ **W. Stieda.** Kabelgarn und Steine, zwei Revaler Ausfuhrartikel.

⁴⁵ **Rasmus Kangropool.** Rae kiviraidurite-müürseppmeistrite osast Tallinna vanema arhitektuuri kujunemisloos kuni umbes aastani 1650. // Kunstiteaduskunstikriitika 5. Tallinn, 1983. Lk 118–132; Hans Kotke, Tallinna müürseppmeister ja kiviraidur 15. sajandi keskpaigas. // Töid kunstiteaduse ja -kriitika alalt 3. Tallinn, 1980. Lk 97–109.

⁴⁶ **Küllike Kaplinski.** Uusi andmeid Tallinna kiviseppade tsunfti kohta. // Sirp ja Vasar 1. 1973.

ja nende tsunftiolusid oma kunstiajaloolise suunitlusega mahukas raamatus Sten Karling.⁴⁷ R. Kangropoolilt pärineb ulatuslikel arhiiviuuringuil põhinev Tallinna keskaegsete (koos Mai Lumistega) ning varauusaegsete maalermeisterite nimestik koos nende elulooliste ja loominguliste andmetega.⁴⁸

Ülalmainitud ja juba korduvalt refereeritud kirjutises käsitleb W. Stieda samal kombel ka teist käsitööharu – kanepiketramist ning sellega seotud köiepunumist, vaatleb nende ametite skraasid, puudutab rahvuslikku koostist (mittesakslased), toodangu kvaliteedinõudeid, hindu, eksporti jne. Arhiiviainesel põhineb Eugen Nottbecki artikkel Tallinna rätsepaametist,⁴⁹ milles tuuakse ära tsunfti oldermannide ja kaasistujate nimekirjad. Tallinna pistemakereid käsitleb põhjalikult Artur Plaesterer,⁵⁰ selgitades välja selle ebamäärase käsitööharu küllaltki ebahariliku geneesi rihmakaunistajatest kalakaupmeesteks. Ühtlasi analüüsib ta ametinimetuse etümoloogiat, oletades selle tuletamist eestikeelsest sõnast *pistma*, vaatleb ameti rahvuslikku koostist (jällegi eestlased!), varanduslikku seisundit (kohati üllatavalt hea), mõjuvõimu linnas, suhteid kaupmeeskonna ja raega jms. Pistemakeritega seotud teemat, eesti soost ehtemeistreid, puudutab oma uurimuses Helmi Üprus.⁵¹ Tema käsitus on siiski pigem materjalikeskne, koondudes helmeste tüpoloogiale, kuna käsitöölisi vaatlevas osas toetutakse valdavalt A. Plaestereri ülalrefereeritud artiklile.

Omaette ameti moodustasid keskaegses Tallinnas kaubanduse n.ö abitöölised – mündrikud ja kandjad. Mahukas artikkel nende kohta pärineb taas W. Stieda sulest.⁵² Oma kirjutises seletab autor kõigepealt lahti antud mõiste sisu – tegemist oli väikelaevnike ja paadimeestega, kes madala süvisega sadamates teostasid logistikat reidil seisvate laevade ning sadamakai vahel. Kuid peale selle pidasid nad lähel vahti, puhastasid seda prahist, teostasid ajuti ka pikemaid kaubavedusid ja osalesid retkedel. Peale Tallinna kohtab mündriku ametinimetust veel ainult Visbys, kuid sisuliselt sama ametit pidasid näiteks ka nn

⁴⁷ Sten Karling. Holzschitzerei und Tischlerkunst der Renaissance und des Barocks in Estland. // Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXXIV. Dorpat, 1943. S. 9 ff.

⁴⁸ Rasmus Kangropool, Mai Lumiste. Tallinna maailjad ja puunikerdajad 14. ja 15. sajandil. // Kunstiteadus, kunstikriitika 4. Tallinn, 1981. Lk 155–176; Rasmus Kangropool. Tallinna maalijad ja puunikerdajad 1530 – ca 1640. // Kunstiteaduslikke uurimusi 7. Tallinn, 1994. Lk 113–133.

⁴⁹ Eugen Nottbeck. Verzeichnis der Älterleute und Besitzer des Schneideramts der Stadt Reval. // Beiträge zur Quellenkunde Alt-Livlands von Dr. K. Höhlbaum. Dorpat, 1873.

⁵⁰ A. Plaesterer. Das Alt-Revaler Gewerbe der Pistemaker.

⁵¹ Helmi Üprus. Hõbehelmed ja eesti soost ehtemeistrid. // Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat I (XV). Tartu, 1947. Lk 138–156.

⁵² W. Stieda. Mündriche und Träger in Reval.

bordingumehed Riias ning lodjamehed Novgorodis. Tavapäraselt vaadeldakse artiklis ameti sisekorraldust, töötasu jms. Lisaks mündrikel käsitletakse kirjutises ka kandjate (lossijad, õllekandjad jne) tegevust vastavalt nende skraade ettekirjutustele. Nagu ikka, iseloomustab Stieda uurimust lai vaatenurk ja võrdlusjoonte tõmbamine teiste hansakeskustega. Riia kohta on sama teemat korduvalt kasitlenud M. Taube. Oma artiklites Riia transporditööstusest 15.–18. sajandil vaatab ta nende päritolu (valdavalt lätlased), spetsialiseerumist, organiseerumist, toob näiteid töötasust, kohustustest linna vastu jne.⁵³ Allikabaasi moodustavad seejuures peamiselt juba trüki avaldatud materjalid (Stieda-Mettig, Bulmerincq, Napiersky). Lähemalt on M. Taube uurinud Riia keskaegseid voorimehi.⁵⁴

Tsunftväliste, kuid kahtlemata käsitööga tegelevate ametimeeste hulka kuulusid ka müntmeistrid ning rahapaja personal. Esimene katse Riia vardjate ja rahameistrite nimekirja koostamiseks pärineb Anton Buchholzi sulest juba 19. sajandi keskelt.⁵⁵ Mõningaid andmeid Tallinna müntmeistrite kohta sisaldab Carl Rußwurmi artikkel.⁵⁶ Uuemal ajal on Liivimaa müntmeistreid ja nende käealuseid põhjalikumalt uurinud Ivar Leimus, vaadeldes nii rahavalmistajate elukäiku kui ühiskondlikku ja varanduslikku seisundit.⁵⁷ Sama autor on püüdnud välja selgitada ka keskaegset müntimistehnoloogiat, toodangu mahtu, meistri kasumivõimalusi jms.⁵⁸ Mõneti sarnases seisundis müntmeistritega olid ka teised raeteenrid-käsitöölised, kellest eespool nimetasime juba rae ehitusmeistreid. Muidu on see käsitöölise kategooria seni peaaegu käsitlemata, kui mitte arvestada Lilian Kotteri paari lühikest, kuid sisukat artiklit.⁵⁹ Neist esimeses toob autor ära

⁵³ M. Taube. Rīgas transportstrādnieki feodālisma un vēlā feodālisma posmā (XV–XVIII gs.). // Latvijas PSR ZA Vēstis. 10. 1956. 17.–32. lpp.; Vēstures avoti par transporta darbiem un latviešu tirdzniecības palīgamatiem XV–XVIII gs. // Latvijas PSR ZA Vēstis. 12. 1974. 72.–82. lpp.

⁵⁴ M. Taube. Ormaņu amats feodālajā Rīgā. / Vēstures Problēmas. Rīga. 1960. 131.–174. lpp.

⁵⁵ A. Buchholz. Verzeichnis der rigaschen Münz-Wardeine und Münzmeister, von 1517–1705. // Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, Bd. 7. Riga, 1854. S. 457–461.

⁵⁶ Carl Rußwurm. Revals Münzrecht und Münze. // Beiträge zur Kunde Liv-, Est- und Kurlands. Bd. 3. Reval, 1882. S. 88–99.

⁵⁷ Ivar Leimus. Viipurista Tallinnan rahamestariksi. // Suomen Numismaattisen Yhdistyksen Tiedotuslehti. 3. 1991. S. 58–61; Livonian Mintmasters of the Sixteenth Century. // Nordisk Numismatisk Årsskrift. 1989–90. S. 113–139; Tallinna mündimeistrid 16. sajandil. // Vana Tallinn. III (VII). Tallinn, 1993 Lk 7–31; Erich Beck – Tartu viimne mündimeister. // Tartu Linnamuuseumi aastaraamat. II. Tartu, 1996. Lk 35–41.

⁵⁸ Ivar Leimus. Das Münzwesen Livlands im 16. Jahrhundert (1515–1581/94). // Stockholm Studies in Numismatics. 1. 1995. S. 15–19, Tabellen E, F.

⁵⁹ Lilian Kotter. Raekäsitöölised 15.–16. sajandi Tallinnas. // Vana Tallinn I (V). 1991. Lk 8–14; Muusikud Tallinna rae kolmes arveraamatus (1432–1533). // Vana Tallinn I (V). Lk 71–77.

raekäsitöoliste nimestiku elualade kaupa. Eriti oluliseks tuleb pidada raekäsitöolise definitsiooni – nende all tuleks mõista tsunftimeistreid, kes rae tellimusi täites olid hõlmatud kommunaalmajandusse. Teises kirjutises vaadeldakse rae muusikuid linna kämmereiraamatus nendele tehtud kulutuste alusel. Mõningast lisamaterjali selles osas võiks pakkuda ka Eduard Pabsti juba 19. sajandi keskel ilmunud kirjutis Tallinna keskaegsest kombeloost.⁶⁰

Teatavate reservatsioonidega võiks käsitöoliste sekka keskajal lugeda ka mitmesugused ravimisega tegelenud elualade esindajad, seda enam, et mõnelgi neist oli oma tsunft. Mahuka meditsiinioludele vanas Tallinnas pühendatud artikli avaldas J. W. Dehio juba 19. sajandi lõpus.⁶¹ Uuemal ajal on kõike nendega seotut põhjalikult ja faktirikkalt valgustanud Heino Gustavson oma monograafias.⁶² Raamatus käsitletakse erinevaid tervishoiuga seotud erialasid – linnaarste, habemeajajaid, saunamehi, rändarste ning nurgatõhtreid, ämmaemandaid ja hospidale. Vaadeldakse habemeajajate tsunftikorda, suhteid nende ja n.ö ametiväliste ravitsejate vahel jne. Nimetatutega lähedalt seotud oli ka apteekide ja apteekrite tegevus, mille vaatlusele on pühendatud sama autori teine monograafia.⁶³

Peale käsitöötsunftide oli keskaegses linnas ka teisi tootmisüksusi, mis kuulusid rae haldusalasse. Neid nimetatakse lühidalt enamasti kõikides laiemates käsitöö ülevaadetes (vt tagapool). Lähemalt on neist linna sissetulekute seisukohalt olulisemaid, veskeid ja lubjapõletamist, oma Tallinna rae rahamajandust käsitlevas monograafias vaadelnud Lilian Kotter.⁶⁴

Arvukamalt on ilmunud lühemaid uurimusi Riia tsunftikäsitöö kohta, seda peamiselt C. Mettigi ja W. Stieda sulest. Piirdugem aga siinkohal lihtsalt nende mainimisega, sest uurimistulemused on samad autorid ära kasutanud oma tagapool vaadeldavas üldülevaates.⁶⁵

⁶⁰ Pabst, E. Beiträge zur Sittengeschichte Revals. // Archiv für die Geschichte. Bd. 6. Hrsg. F. G. Bunge. Reval, 1857. S. 197–240.

⁶¹ J. W. Dehio. Mittelungen über die Medicinalverhältnisse Alt-Revals. // Beiträge zur Kunde Liv-, Est- und Kurlands. Bd. 4. Reval, 1890. S. 219–294.

⁶² Heino Gustavson. Meditsiiniist vanas Tallinnas kuni 1816. a. Tallinn, 1968.

⁶³ Heino Gustavson. Tallinna vanadest apteekidest kuni 1917. a. Tallinn, 1972.

⁶⁴ Lilian Kotter. Tallinna rae finantsid 15. sajandil (1433–1507). // Tallinna Linnaarhiivi Toimetised 4. 1999. Lk 35–53.

⁶⁵ Nt Carl Mettig. Zur Geschichte der Rigaschen Gewerbe im 13. und 14. Jahrhundert. Riga, 1883; Über Alterthümer des Glaseramts. // SbGAG. 1887. S. 38; Über ein Notitzbuch des Rigaschen Maureramts. // SbGAG. 1888. S. 4; Über die Kreygesche Schra. // SbGAG. 1882/83, S. 11, 28; Der Kreygesche Schragen. // SbGAG. 1885. S. 44; Über die in Riga vom 13.–15. Jahrhundert vorkommenden Belter. // SbGAG. 1886. S. 60, 62; Die Vogelfänger in Riga. // Rigasche Stadtblätter. 1885. Nr. 6; Die Rechnungsbücher der Rathsdieners. // SbGAG. 1890. S. 21; Die Bücher der Rigaschen Bierträgersgilde. SbGAG. 1890. S. 120; Über die Nationalitäts- und

Kui kõik seninimetatud kirjutised käsitlesid eranditult käsitööd linnas, siis Jüri Linnuse artikkel on pühendatud Eesti maakäsitöölisele.⁶⁶ Autor tõdeb linna- ja maakäsitöö kiiret ja sügavat lahknemist keskajal, nagu ka äärmiselt nappi allikabaasi maakäsitöölise uurimiseks. Öieti on ainsaks laiemaks allikaliigiks siin isikunimed, mida J. Linnus on ammutanud peamiselt vakuraamatutest. Ligi 700 elukutsele viitavat nime on lubanud grupeerida need elualade kaupa, kusjuures üle poole nimedest viitab metallitöötlemisele. Ühtlasi ilmneb elukutsete statistikas teatavaid, ehkki mitte väga suuri erinevusi Põhja- ja Lõuna-Eesti vahel.

Hämmastavalt vähe on keskaja käsitöö uurijatelt ilmunud kirjuti, mis oleksid pühendatud mingi kitsama probleemi sügavamale või üldistavamale käsitlemisele. Constantin Mettigi artiklid 19. sajandi lõpust, mis peamiselt põhinevad tolleks ajaks ilmunud Tallinna pärandiraamatute analüüsil, on küllaltki napid ja pealispidised.⁶⁷ Nimetada tasub ehk vaid vahetult enne Teist maailmasõda ilmunud Aleksander Marguse artiklit rahvus- ja sotsiaalvahekordadest Tallinnas 16. sajandi esimesel poolel,⁶⁸ milles autor muu hulgas vaatleb peamiselt eesti soost pistemaakrite ja väikekaubitsejate aktiivsuse tõusu ning suurkaupmeeste selle vastu suunatud reaktsiooni. 1950. aastate lõpus uuris ametisiseseid sotsiaalsuhteid Läti ajaloolane Ä. Bērziņa (Zeida), kaitstes väitekirja õpipoiste ja sellide olukorrast Riia tsunftides.⁶⁹ Autor

Gewerbeverhältnisse in der Bierträgergilde zu Riga. // Rigasche Stadtblätter. 1892. Nr. 40–42; Zur Topographie Rigas im 15. Jahrhundert. // SbGAG. 1892. S. 75; Zu Geschichte der rigaschen Gewerbe im 15. Jahrhundert. // SbGAG. 1892. S. 92; Über das Schützengildenbuch der kleinen Gilde zu Riga. // SbGAG. 1893. S. 53; Über den ältesten Schragen der kleinen Gilde zu Riga. // Rigasche Stadtblätter. 1893. Nr. 24; W. Gutzeit. Zur alten Terminologie des Kürschnergewerbes in Riga und Reval. // SbGAG. 1882/83. S. 44; Die Belter im alten Riga. // SbGAG. 1882/83. S. 46; Über die Kreygesche Urkunde. // SbGAG. 1884. S. 13, 20, 55; Wilhelm Stieda. Die Medicinal-Verdassung Rigas im Mittelalter. // Rigasche Zeitung. 1880. Nr. 28, 34; Ein baltisches Schragenbuch. // Rigasche Zeitung. 1882. Nr. 18, 21; Wie man in Alt-Riga Kannen goss. // Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Bd. 14. S. 222.

⁶⁶ Jüri Linnus. Maakäsitöölised Eestis 15. ja 16. sajandi ajalooallikates. // Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXXII. Tallinn 1981. Lk 101–113.

⁶⁷ Vt nt Carl Mettig. Ueber drei aus dem Mittelalter stammende Revalsche Steuerverzeichnisse. // SbGGA. 1886. Riga, 1887. S. 82, 84; Gewerbegeschichtliches im ältesten Witschopbuch der Stadt Reval // SbGGA. 1889. Riga, 1890. S. 42–46; Gewerbegeschichtliches im drittältesten Erbebuch der Stadt Reval. // Rigasche Stadtblätter. Nr. 26, 27.

⁶⁸ Aleksander Margus. Rahvus- ja sotsiaalvahekordade teravnemine Tallinnas XVI sajandi esimesel poolel. // Vana Tallinn 4. Tallinn, 1939. Lk 83–104.

⁶⁹ Ä. Bērziņa. Zēļu un mācekļu stāvoklis Rigas cunftu amatniecībā XIV un XV gs. // Latvijas PSR ZA Vēstis 4. 1957. 21.–39. lpp.; Rīgas cunftu amatnieku zēļi un mācekļi XVI gs. un XVII gs. sākumā. // Vēstures problēmas 2. Rīga, 1958. 169.–238. lpp.; А. Берзиня. Положение учеников и подмастерьев в Рижском цеховом ремеслею Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Рига, 1958.

tõdeb ühelt poolt teema vähest uuritust, teisalt aga ka selleteemalise allikabaasi nappust. Nõnda ammutataksegi materjal valdavalt Stieda-Mettigi klassikalisest tööst. Skraadele tuginedes vaadeldakse detailselt sellide elu-, töö- ja palgatingimusi, nende koondumist oma organisatsioonidesse ja sealseid sisesuhteid, vahekorda meistritega, rännuaastaid, meistriks saamise tingimusi jne. Mõneti on järeldeste lõivu makstud vulgaarmarksismile, kõneldes näiteks sellide-õpipoiste seisundi lähenemisest kapitalistlikele palgatöölilele juba 15.–16. sajandil. Tõsi küll, samas leiab autor, et rääkida mingist käsitöölisseisuse-sisesest klassivõitlusest Riias pole siiski võimalik.

1970. aastatel nägi Küllike Kaplinski sulest trükivalgust rida käsitööteemalisi süvaartikleid,⁷⁰ mille tulemused on kokku võetud 1980. aastal ilmunud kandidaadiväitekirjas.⁷¹ K. Kaplinski ongi pea-aegu ainus tänapäeva Eesti medievist, kes on põhjalikumalt tegelenud käsitöölise problemaatikaga. Juba tema töö sihipüstitus – jälgida käsitöölise najal keskaegses linnas toimunud sotsiaal-etnilisi protsesse – ületab kõrgelt seniste uurimuste empiirilise taseme ja jõuab välja sotsiaaljalukku ning demograafiasse. Allikaid komplekselt kasutades korrigeerib autor seniseid käsitlusi Tallinna elanikkonna arvukusest ja hindab selle vaadeldud perioodil (14. sajandi lõpuks) umbes 5500 asukale. Käsitöölise sotsiaalse seisundi hindamiseks vaatleb K. Kaplinski neile kuulunud kinnisvara ning jõuab järeldusele, et jõukama kihi käsitöölisest moodustasid metallitöötlemisega tegelenud erialad, eriti kullassepad. Järgnevalt esitatakse töös käsitööliskonna kutsealane liigitus ja uuritakse linlaskonna sotsiaalset struktuuri võrdluses teiste hansalinnadega. Kõneldes nende etnilisest kuuluvusest juhib autor tähelepanu nimede kui etnilise allikmaterjali ebausaldusväärsusele ja selle põhjustele, kuid tõdeb, et teatava tõenäosusega on käsitöölise rahvuslikku kuuluvust ometi võimalik määrata umbes 2/3 juhtudest. Kirjutises näidatakse, millisest rahvusest käsitöölised olid mingil käsitöölal ülekaalus, missugustest Eesti või Saksamaa piirkondadest toimus sisseränne Tallinna ja mida tõi see endaga kaasa. Autor peatub ka kaadri voolavusel ja näitab, et eriti suur oli see kvalifitseerimata erialadel. Ühtlasi vaadeldakse vertikaalse mobiilsuse võimalikkust linnas ning tõdetakse, et näiteks kaupmeheseisusse tõusta oli võimalik vaid kullasseppadel ning müntmeistritel. Tsunftide tekkeaja Tallinnas

⁷⁰ Küllike Kaplinski. Käsitöösunftide tekkimisest Tallinnas. // TA Toimetised. 1974/2. Lk 126–145; Käsitöölised Tallinna sotsiaalses struktuuris XIV sajandil. // TA Toimetised. 1974/4. Lk 41–62; Über den ethnischen Bestand der Tallinner Handwerker im XIV. Jahrhundert. // Проблемы развития феодализма и капитализма в странах Балтики. Тарту, 1975. С. 87–101.

⁷¹ K. Kaplinski. Tallinna käsitöölised XIV sajandil, 2 kd. Tallinn, 1980.

paigutab K. Kaplinski küllaltki varajasse aega – 1330. aastatesse, ehkki vanim, rätsepate skraa pärineb alles aastaist 1363–74. Äärmiselt väärtusliku ainese moodustab uurimuse teises köites sisalduv Tallinna 14. sajandi käsitööliste loetelu erialade kaupa koos nende ajalise esinemisega allikates.

Juba enam kui saja aasta taha ulatuvad ka esimesed katsed Liivimaa käsitööstuse üldkäsitluste koostamiseks. Hiilgava alguse sel alal tegid W. Stieda ning C. Mettig juba 19. sajandi lõpus.⁷² Riia gildide ja tsunftide alusdokumentide publikatsioonile eelneb mahuks ning faktirikas, arhiiviuuringuil põhinev kirjutis Liivimaa käsitööstuse ajaloo kohta. Käsitöölised kõrval leiavad vaatlemist ka n.ö tööstuseelsed ettevõtted – veskid, pruulikojad, tapamajad, lubjaahjud, tellisekoplid jne. Tänu eeskätt W. Stiedale läbib kogu raamatut võrdlev käsitluslaad, Riia, Tallinna jt Liivimaa keskuste olukorda kõrvutatakse nii omavahel kui ka rea Põhja-Saksa hansalinnadega. Märgitakse Riia käsitöö teatavat mahajäämust Saksamaast ning omakorda Tallinna allajäämist Riiale. Seejuures oli Saksmaal enam arenenud kõrgemat kvalifikatsiooni nõudvad käsitööharud, kuna Riias (ja Tallinnas) tooraine hankimise ja töötlemisega seotud alad. Samas esines küllaltki massiliselt käsitöölised siserännet Saksamaalt. Tähelepanu pööratakse ka naiste osakaalule käsitöö vallas ja täheldatakse nende õiguste olulist kitsenemist alates umbes aastast 1300. Põhjalikult vaadeldakse tsunftiorganisatsiooni ja selle arengut, käsitöölised koondumist gildidesse ja nende geneesi kristluse ja vastastikusel abil põhinevaist venaskondadest kutseala liitudeks ning analüüsitakse erinevate ametite skraasid nende ajaloolises arengus. See teos on jäänud, ka faktoloogia osas, mõõtuandvaks kogu järgnenud uurimisperioodi jooksul.

Nagu märgitud, Eesti käsitöökeskuste kohta niisugune laiahaardeline käsitlus puudub. Esimese üldülevaate Tallinna keskaegsetest tsunftidest andis oma Tallinna ajaloole pühendatud raamatus Eugen Nottbeck.⁷³ Tsunftide üldise töökorralduse kõrval märgib autor ära talle teada olnud ametite skraad ja annab lühikese ülevaate nende töötingimustest ning ajaloo kohta, pikkides seda üksikute eluoluliste tõikadega. Teema süstemaatilisest esitusest on E. Nottbecki kirjutis siiski veel kaugel ja jääb nii mahult kui sisult mõõtnatult maha Stieda-Mettigi ülalrefereeritud tööst.

Paraku pole suurt midagi öelda ka kahe maailmasõja vahel Eestis ilmunud keskaja käsitöö ülevaadete kohta. Hendrik Sepa kirjutatud

⁷² W. Stieda, C. Mettig, Schragen der Gilden und Aemter der Stadt Riga bis 1621

⁷³ Eugen Nottbeck, Wilhelm Neumann. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. Capitel XI. Die Zünfte. Reval, 1904. S. 77–85.

peatükk *Eesti majandusajaloo* I köites⁷⁴ on väga üldine ja pealiskaudselt refereeriv. Vaid pisut mahukam sellest on Rudolf Kenkmaa samalaadne peatükk *Eesti ajaloo* keskaja köites, mis samuti baseerub Stieda-Mettigi raamatul, kuid nimetab vähemalt mõnda konkreetset fakti. Paradoksaalsel kombel on neist tunduvalt algupärasem ja sisukam Artur Vassari koostatud ja käsitööle pühendatud osa marksistliku *Eesti NSV ajaloo* I köites.⁷⁵ A. Vassari käsitus on ka rõhutatult rahvuskeskne (vrd M. Taube tööd Riia kohta), suurt tähelepanu pööratakse eestlaste osale Tallinna käsitööliskonnas. Uudse momendina viidatakse siin keskaja mentaliteedile, mis seadis tegevuse eesmärgiks mitte kasumi, vaid elatusvahendite teenimise. Ära märgitakse käsitöö madalat tehnilist arengutaset ja pikka tööpäeva. Tollases kontekstis uusi, ehkki fragmentaarseid andmeid esitatakse maakäsitöölise kohta.

Omamoodi kokkuvõtteks senisest uurimistööst tuleb pidada Paul Johanseni ja Heinz von zur Mühleni monumentaalset teost sakslastest ja mitesakslastest keskaegses ja varauusaegses Tallinnas.⁷⁶ Loomulikult ei piirdu autorid siin üksnes rahvusvahekordade käsitlemisega, vaid annavad tegelikult ülevaate kogu keskaegsest Tallinnast, eriti eestlaste tegutsemisest mitmesugustel elualadel, sh käsitöös. P. Johansen ja H. von zur Mühlen ei ole siinse käsitöö tasemest eriti kõrgel arvamusel, seletades seda Tallinna kui transiitkaubanduse keskuse spetsiifikaga. Nimelt tähendas kaupade import Euroopast teravat konkurentsi kohalikele käsitöölistele, eriti naha- ja relvatööstuses. Ekspordivõimelised olid vaid kohalikud kullassepad, kiviraidurid, kanepiketrjad. Järgnevalt vaadeldaksegi rahvussuhteid elualade kaupa, kuid muidugi mitte üksnes mingi tsunfti etnilist koosseisu, vaid heas vanas Stieda-Mettigi laadis jälgitakse ka nende ajaloolist arengut ja sisekorraldust, unustamata sotsiaalset aspekti ning tuues ära arvukalt olustikudetaile. Ei unustata ka nn tsunftivälist tootmist (veskid, koplid jms). Suur osa esitatud materjalist on uudne ja autorite endi arhiiviuuringute tulemus.

Ligikaudu samal ajal ilmus ka teine Tallinna vanemale ajaloole pühendatud koguteos, milles samuti vaadeldakse siinset keskaegset käsitööd ning muud linnatööndust.⁷⁷ Käsitus siin on faktikeskne ning refereeriv, põhinedes juba avaldatud töödel. Neid, tõsi küll, tuntakse hästi. Ajendit Tallinna tsunftide kujunemiseks nähakse 1346. aastal

⁷⁴ [Hendrik Sepp.] Käsitööndus. / Eesti majandusajalugu I. Tartu, 1937. Lk 145–147.

⁷⁵ [Artur Vassar.] Linnakäsitöö. / Eesti NSV ajalugu I. Tallinn, 1955. Lk 178–181.

⁷⁶ P. Johansen, H. von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval.

⁷⁷ [Voldemar Miller, A. Kivi.] Käsitöö. / Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni. Koost. Raimo Pullat. Tallinn, 1976. Lk 89–97.

sätestatud laokohaõiguses.⁷⁸ Nimetatakse teadaolevaid skraasid, vaadeldakse tsunftide töö- ja elukorraldust, sotsiaalseid pingeid käsitöölise-kaupmeeste vahel, koondumist gildideks jne. Ekslikuks tuleb lugeda väidet käsitöölise töötasu pidevast tõusust 14.–16. sajandil, sest siin pole arvesse võetud inflatsiooni (sama viga kummitab ka paljusid teisi keskaja majandust uurivaid ja ülal juba nimetatud ajaloolasi).

Seni viimane siinne käsitöö ajaloo alane üldkäsitlus, ulatuslik ja rikkalikult illustreeritud monograafia Tallinna käsitöölisest alates linna rajamisest kuni 19/20. sajandini välja, pärineb taas Küllike Kaplinskilt.⁷⁹ Võrreldes oma varasema väitekirjaga on autor siin oma seisukohti mõneti korrigeerinud ning dateerib tsunftide tekke Tallinnas siiski 14. sajandi teise poole. Märgitud raamatus vaadeldakse temaatikat käsitööalade ja -tsunftide kaupa nende tekkest kuni likvideerimiseni. Teos sisaldab palju uutset arhiiviuuringuil põhinevat ainet ametite siseelu, ajaloolise arengu, olustiku jms. kohta, kuid on samas kirjutatud populaarselt, mõeldud laiemale lugejaskonnale ja sellisena kirjeldavat laadi.

Kokkuvõtteks võib väita, et meie keskaja käsitööd on uuritud hämmastavalt vähe. Kahtlusteta võib lugeda parimaks Liivimaa linnade keskaegse käsitöö teemal kirjutanud ajaloolaseks 19. sajandi lõpus–20. sajandi alguses W. Stiedat, kelle käsitluslaadi iseloomustab pilgu avarus ja vaate sügavus. Samas on aga enam kui sajandivanune Stieda-Mettigi kõikidele järgnenud ajaloolastele mõõtuandev üldkäsitlus osutanud neile omamoodi karuteene. Kui K. Kaplinski monograafia Tallinna 14. sajandi käsitöölisest välja arvata, on tulemuseks olnud rida sageli küll väga põhjalikke ja usaldusväärseid, kuid kitsaid ja kirjeldavat laadi uurimusi, mis ei püstitagi kaugemaleulatuvaid eesmärgi. Äärmiselt vähe on käsitletud näiteks käsitöölise sotsiaalset rolli keskaja linnaühiskonnas, nende osakaalu tootmises, nende horisontaalset ja vertikaalset liikumist, varanduslikku seisundit jne. Täiesti puudub käsitöölise prosopograafia. Ometi moodustasid käsitöölised suurima osa omaaegsest linna elanikkonnast, ja seda nii tootja kui tarbijana. Kas on ikka õige kõnelda siinse käsitöö madalast arengutasemest, kui me õieti ei tea, mida, kui palju ja kelle jaoks üldse toodeti? Kas tsunftide suhteliselt vähene arv ja käsitöö nõrk erialane

⁷⁸ Vastava dokumendi tõlgendus on küll viimasel ajal tugevasti kahtluse alla seatud. Pigem võiks tõukeks Tallinna (k.a selle käsitöö) arenemisele pidada Visby langesmist Taani kuninga Valdemar IV kätte 1361. aastal ja selle läänemerekaubanduse keskuse osatähtsuse kiiret kahanemist, millega kaasnes Tallinna elanikkonna kasv ja vajaduste tõus.

⁷⁹ K. Kaplinski. Tallinn – meistrite linn.

liigendus annab selleks väiteks piisavalt alust? Eriti kui meenutada, et see seisukoht pärineb juba Stieda-Mettigi raamatust, mis Tallinna osas põhines vaid ühel tolleks ajaks avaldatud linnaraamatul *Wittschopbuchil*. Muidugi, allikabaas nende küsimuste lahkamiseks ja lahendamiseks on küllaltki napp. Kuid kas ka ebapiisav?

Talupoegade sunnismaisuse küsimus Liivimaal Rootsi võimupe- rioodil

Marten Seppel

Problemaatika, mis oli seotud talupoegade sunnismaisusega ja pagemisliikumisega, oli korduvalt päevakorral nii kohaliku Liivimaa rüütelkonna kui ka riigivõimu tasandil kogu 17. sajandi jooksul. Sellega puutusid kokku kõik Liivimaal ametisolnud kindralkubernerid. Asjakohane on eristada seejuures kolme üksteisega seotud, kuid siiski omaette käsitlemist vajavat aspekti: 1) talupoegade pagemine ühe mõisa alalt teise alla; 2) talupoegade siirdumine linnadesse; ja 3) talupoegade lahkumine üle provintsi piiride naaberaladele.

Ajalookirjanduses ollakse küllaltki üksmeelel, et 17. sajandil valitsesid Liivimaal täiel määral sunnismaisusliku korra põhimõtted. Siiski on siinsete talupoegade sunnismaisuse probleemistiku käsitlemine jäänud senini mõnevõrra ebaselgeks. Teemakohane kirjandus on ulatuslik,¹ kuid uurimuste allikaline baas üsna kattuv – kindralkubeneri plakadid, 1668. aasta maapolitseikorraldus jms; täiendavaid allikaliike nagu kohtumaterjalid, supliigid, rüütelkonna arhiiv jms, on kasutatud vähe.

Talupoegade linnapagemise probleeme Rootsi ajal on senistes uurimustes käsitletud vaid episoodiliselt teiste temade all.² Ka üle provintsi piiri pagenud talupoegade seotud küsimused on jäänud eraldi tähelepanuta. Kõige põhjalikumaks käsitluseks siin on jäänud Juhan Vasara vastavad peatükid *Eesti rahva ajaloos*. Neis on aga vaa-

¹ Olulisemate töödena tasub nimetada: **Astaf v. Transehe-Roseneck**. Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert. Strassburg, 1890. S. 71–102; **Leonid Arbusow**. Die «Livländische Landesordnung» von 1668. Ihre Entstehung und ihre Quellen, besonders die bauerrechtlichen. // Quellen und Forschungen zur baltischen Geschichte. 2. H. 1942. S. 1–41; **Arved Schwabe**. Grundriss der Agrargeschichte Lettlands. Riga, 1928. S. 74 ff; Eesti rahva ajalugu. Toim. Juhan Libe, August Oinas, Hendrik Sepp, Juhan Vasar. Vihik 9. Tartu, 1934. Eriti lk 930–948; **Arnold Soom**. Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund, 1954. S. 216–224; **Edgars Dunsdorfs**. Latvijas vēsture 1600–1710. Uppsala, 1962. 227–263. lpp.; **Elina Õpik**. Mõisate reduktsioon 17. sajandi lõpul. / Eesti talurahva ajalugu. I. Peatoim. Juhan Kahk, tegevtoim. Enn Tarvel. Tallinn, 1992. Lk 550–552.

² Väga oluliseks allikakogumikuks on siin: **V. Bīlķins, M. Kundziņa (apstr.)**. Latviešu dzimtajaužu bēgšana uz Rīgu. I: no 1398. līdz 1708. gadam. Rīga, 1937.

deldud üksnes eesti talurahva siirdumist Vene aladele, talupoegade pagemine Kuramaale ja Liivimaa Poola aladele on tähelepanu alt välja jäänud.³ Läti 17. sajandi uurijatest on Edgars Dunsdorfs küll mõõnnud, et talupoegade pagemisi üle piiri tuleb vaadelda eraldi kategooriana, kuid piirdub ise siiski vaid põgusa ülevaate andmisega sellest.⁴

Kõige enam on diskussiooni põhjustanud küsimus, kas ja mil määral mõjutasid talupoegade liikumisvabadust suurele mõisate reduktsioonile järgnenud 1680.–90. aastate reformid. See probleem on aktualiseeritud ka viimase aja ajaloouurimustes.

Senini on kõige järjekindlamalt väljendatud seisukohta, et hoolimata reduktsioonijärgsest mõningast pöördest kroonutalupoegade olukorras jäi sunnismaisuslik kord Läänemere-provintsidest siiski püsima.⁵ Viimastest sellekohastest uurimustest on palju kasutamist leidnud Aleksander Loidi artikkel pärisorjuse kaotamisest Liivi- ja Eestimaal 17. sajandi lõpus.⁶ Tema väitel reduktsioonijärgselt varem valitsenud sunnismaisuslik kord kroonumõisates enam ei kehtinud, mis seletab ka väidetava *vaikuse* ametlikes dokumentides.⁷ Katrin Kello ja Mati Laur seevastu näitasid, et sunnismaisuslikku korda võidi pidada siinses majandussüsteemis lihtsalt nii enesestmõistetavaks ja oluliseks, et selle ühekorraga kaotamine olnuks mõeldamatu.⁸

Et mõista paremini 17. sajandi lõpus talupoegade sunnismaisusega seotud probleeme, oleks vajalik heita neile pilk laiemas plaanis. Järgnevalt ongi eesmärgiks seatud selgitada välja, milline oli Rootsi riigivõimu seisukoht provintsi talupoegade pagemisi liikumisse ja kuidas püüdis Liivimaa rüütelkond omalt poolt seda küsimust lahendada.

³ Eesti rahva ajalugu. Lk 927–948.

⁴ E. Dunsdorfs. Latvijas vēsture. 259.–263. lpp.

⁵ Vt: Heinrich v. Jannau. Geschichte der Sklaverei und Charakter der Bauern in Lief- und Esthland: Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft; Nebst der genauesten Berechnung eines Liefländischen Haakens. 1786. S. 77–83; A. v. Transehe-Roseneck. Gutsherr und Bauer. S. 77, 93; A. Schwabe. Grundriss der Agrargeschichte Lettlands. S. 252; Hendrik Sepp. Talupoegade kaitse Rootsiaja lõpul, eriti Liivimaal. // Ajalooline Ajakiri. 1929. 4. Lk 199; Eesti rahva ajalugu. Lk 1006; Eesti NSV ajalugu kolmes köites. Peatoim. Gustav Naan. 1. kd. Kõige vanemast ajast XIX sajandi 50-ndate aastateni. Toim. A. Vassar. Tallinn, 1955. Lk 357; Elina Õpik. Talurahvaliikumine Eestis Põhjasõja esimesel poolel (1700–1710). Diss. ajal.-kand. Tallinn, 1962. Lk 116, 148; E. Õpik. Mõisate reduktsioon. Lk 555–556.

⁶ Aleksander Loit. Pärisorjuse kaotamine Eestis Rootsi ajal. // Kleio. 1996. 1. Lk 3–18.

⁷ A. Loit. Pärisorjuse kaotamine Eestis Rootsi ajal. Lk 12, 14.

⁸ Mati Laur, Katrin Kello. Rootsi aja pärand 18. sajandi Liivimaa agraarsuhtes. / Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Koost. Andres Andresen. Tartu: Kleio, 2001. Lk. 260–261, vt samas ka refereeringuid E. Dunsdorfsi sellekohastest seisukohtadest.

Sunnismaisuslikust korrast

Mõisatele tööjõu kindlustamise ning talupoegade pagemisliikumisega seotud probleemid olid üldjoontes küllaltki sarnased kõikidel väljakujunenud tugeva mõisamajandusega aladel varauusaegses Kesk- ja Ida-Euroopas (Elbe jõest itta jäävatel aladel). Mõisa majanduslik suutlikus sõltus eelkõige maa ja tööjõu olemasolust. Seejuures ebapüsisvamaks ja seega problemaatilisemaks osutus just viimane. *Mõis ilma talupoegadeta pole mõis (ein gut ohne pauren ist kein gut)* – sellise põhjendusega pöördus lesk Dorothea Treiden oma 1625. aasta paiku kirjutatud palvekirjas Eestimaa kuberneri ja kohtunike poole, et tagasi saada oma ärakaranud pärustalupoeg.⁹

Teatavasti võib sunnismaisust pidada üheks pärisorjusliku süsteemi iseloomulikumaks koostisosaks, kuid siiski mitte ainumääravaks. Käsitus sunnismaisusest kui eraldi institutsioonist hakkas Balti provintsidest juurduma tegelikult alles 18.–19. sajandil.¹⁰ Varasemad allikad sellist abstraktset mõistet ei tundnud. Institutsionaalselt võib aga 16.–17. sajandiks väljakujunenud praktika põhjal sunnismaisust käsitleda kui talupoja õiguslikku kuulumist kindla maavalduse juurde ning viimase valdaja õigust nõuda ilma tema nõusolekuta või üksnes ajutise loaga elukohta vahetanud talupoeg tagasi. Talupoegade sunnismaisuse sügavuse astet näitabki sellise tagasinõudmisõiguse määr ja tegelik toimimine. 17. sajandi esimesel kolmandikul eeskätt sõjategevuse tulemusena toimunud talupoegade küllaltki suur liikuvus ei võimaldanud mõisnikkonna poolt tõhustada oma talupoegade jälitamist. Pealegi jäid kiratsema paljud mõisad. Olukord hakkas muutuma 1630.–40. aastatel, kui mõisate laialdase erakätesse minekuga asus rüütelkond tugevdama talurahva sunnismaisuse raamistikku. Siiski – näiteks 17. sajandi teisel poolel polnud

⁹ EAA. 1-2-310. L 353 (D. Treideni supliik Eestimaa kubernerile, dateerimata).

¹⁰ Rooma õigusest pärit väljend *glebae adscriptio* jõudis Baltikumis laiemasse käibesse mitte enne 18. sajandi esimest poolt (loe termini kohta lähemalt: Pierre Toubert. *Adscriptio glebae*. / *Lexikon des Mittelalters*. I. Stuttgart/Weimar: Metzler, 1999. S. 168–169). Saksakeelsed vasted *Landpflichtigkeit* ja hiljem üldkasutatavaks saanud väljend *Schollenpflichtigkeit* kinnistusid siinses õigus- ja ajalookirjanduses alates 19. sajandi esimesest poolest. Kasutatav eestikeelne termin on tulnud kasutusse aga alles 1920. aastatel koos üldise eestikeelse teadusterminoloogia revideerimisega. Siiski otsiti eestikeelses kirjanduses sunnismaisuse tähistamiseks väljendeid juba varemgi. 19. sajandi lõpul ja järgmise sajandi algul anti selle tähendus edasi seletatuna läbi teiste sõnade – *maa külge seotud* või *kuuluv* vms. 1913. aastal pakub H. Prants aga *glebae adscriptio* vasteks saksa keele eeskujul *maapinna kohustus* (Heinrich Prants. Eesti rahwa ajalugu. II. Tartu, 1913. Lk 186).

Liivimaal pärushärral voli teise mõisa mehele läinud naist välja nõuda.¹¹

Erinevalt Kuramaal kehtestatud korrast¹², võis Liivimaal mõisniku tagasinõudmisõigus oma pagenud talupoja üle teatud tingimustel ka aeguda.¹³ Sunnismaisusliku korra tingimustes on aegumisprintsip oluline tegur, õiguslikust aspektist lähtuvalt võib seda teatud mõttes pidada talupoegade päruskuuluvuse vahetamist võimaldavaks mehhanismiks.¹⁴ Kui talupoeg rajas talu teise mõisa maale või siirdus linna ning elas seal teatud aja, kaotas pärushärra õiguse teda tagasi nõuda. Sellist õiguspõhimõtet tunti juba keskaegses Euroopas.¹⁵ Vana-Liivimaal oli 16. sajandil sõlmitud pagenud talupoegade väljaandmise kokkulepetes samuti kümne- kuni kolmekümneaastane päruskuuluvuse aegumistähtaeg sisse kirjutatud.¹⁶ Siiski pärast Rootsi võimu kehtestamist on teadaolevalt 1668. aasta maapolitseikorraldus Liivimaal esimene akt, kus selline aegumistähtaeg (kümme aastat) on taas kindlalt määratletud.¹⁷

Talupoegade pagemine mõisatest

Talupoegade pagemise fenomenis on senises ajalookirjanduses nähtud ennekõike ühte vastupanuvormi mõisa-poolse ekspluateerimise vastu.¹⁸ Talupoegade ärakargamine tõstetud koormiste või mõisniku

¹¹ Kuigi üheski teadaolevas Rootsi ajal väljastatud korralduses pole otseselt naiste päruskuuluvussuhteid puudutatud, ilmneb siiski mitmest allikast põhimõte, mille järgi iga naine oli päruskuuluv seal, kuhu kuulus tema mees (Vt nt: Liefvländische Landes-Ordnungen nebst dazu gehörigen Placaten und Stadgen (edaspidi LO). Riga, 1707. S. 23–24, 687; Eesti rahva ajalugu. Lk 971). Vähemalt meid huvitavast perioodist pole teada juhtumeid, kus endisele pärushärrale oleks välja antud teise mõisa mehele läinud naine.

¹² Seda määrasid 1617. aasta Kuramaa statuudid: Heinrich Ludwig Birkel (Hg.). Statuta Curlandica, seu Jura et Leges in usum Nobilitatis Curlandicae et Semigalliae, de Anno MDCXVII. § 53.

¹³ Nn aegumisprintsip – *die Verjährung, praescriptio*.

¹⁴ Vt: A. v. Transehe-Roseneck. Gutsherr und Bauer. S. 74.

¹⁵ Vt: Heinrich Brunner. Luft macht frei. Eine rechtsgeschichtliche Untersuchung, in: Abhandlungen zur Rechtsgeschichte gesammelte Aufsätze von Heinrich Brunner. Hrg. v. Karl Rauch. I. Bd. Weimar, 1931. S. 397 ff.

¹⁶ Vt selle kohta: Vilho Niitemaa. Die undeutsche Frage in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter. Suomalaisen Tiedeakatemian Toimituksia, Sarja-Ser. B Nide-tom. 64. Helsinki, 1949. 265 s.

¹⁷ LO. S. 22 (§4–5).

¹⁸ Eesti ajalookirjanduses sai õigupoolest juba 1930. aastate alguses domineerivaks käsitus, et talurahva ärakargamiste näol oli tegemist *reaktsiooni, igivanade võitlusmeetoditega* ja talupoegade *enesekaitsega* (Eesti rahva ajalugu. Lk 933–936; A. Soom. Der Herrenhof. S. 221–222). Vt selle kontseptsiooni kohta laiemalt: Silke Götsch. «Alle für einen Mann...». Leibeigene und Widerständigkeit in Schleswig-Holstein im 18. Jahrhundert. Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte

tagakiusamise tulemusena ilmneb ka otseselt paljudest 17.–18. sajandi allikatest. Samuti võib talupoegade-poolseid pagemise ähvardusi leida küllaltki palju kogu Rootsi võimuperioodi jooksul riigivõimudele laekunud palve- ja kaebekirjadest. Neist nähtub, et talupojad olid hästi teadlikud alati lahti jäänud võimalusest sunni korral mõisa alt mujale asuda.¹⁹

Siiski, käsitledes talupoegade siirdumist ühe mõisa alt teise alla, linnadesse või üle piiri, ei tohi tähelepanuta jätta, et talupoegade ärajooksmise põhjused ei tarvitsenud igakord sugugi lähtuda üldse mõisnikust või kõrgetest koormistest. Lisaks piirkonda tabanud vaenutegevuse või üldise nälja eest mujale siirdumise kõrval olid küllaltki levinud talupoegade ärakargamised karistuse kartuses tapmise, varguse või mõne muu süüteo eest.²⁰ Talupoega võis mujale asumisele sundida ka väga raskeks kujunenud olukord tema senises elukohas, mis ei tarvitsenud olla tingitud vahekorra mõisaga. Näiteks on teada mitmeid juhtumeid talupoegade pagemiste kohta küladest, mis asusid suuremate teede ja maanteede läheduses, kus võis talule väga kurnavaks kujuneda liikuvate sõjaväeosade majutamine²¹ või kullerpostiteenistusega seotud lisakohustuste tõttu (nt sage hobuste küüti andmine).²² Selliseid talupoegade pagemisi ei saa aga üldjuhul käsitleda sotsiaalse vastupanuvormina.

Eriti 17. sajandi esimesel poolel võis talupoegade lahkumise põhjuseks olla lihtsalt maa vilets kvaliteet, püüde leida talupidamiseks soodsamaid tingimusi või kasutada mujal uudisasunikele pakutavaid maksuvabasid aastaid.²³ Nii võib 17. sajandi esimesele kolmandikule

Schleswig-Holsteins Bd. 24. Neumünster, 1991. S. 11–12, 33; Jan Klußmann. «Wo sie frey seyn, und einen besseren Dienst haben solte». Flucht aus der Leibeigenschaft in Schleswig-Holstein in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. / Jan Peters (Hg.). Konflikt und Kontrolle in Gutsherrschaftsgesellschaften. Göttingen, 1995. S. 121–122. Eriti marksistlikus historiograafias peeti talupoegade pagemisliikumise näitamist ühe sotsiaalse konflikti (klassivõitluse) avaldusvormina oluliseks.

¹⁹ Vt nt: EAA. 278-1-XVI:1. L 51p (Kariste talupoegade kaebekiri 20. augustist 1636); Otu Liiv. Eestimaa talunikude palve- ja kaebekiri kuningas Karl XI-le 1684. a. // Ajalooline Ajakiri. 1929. 3. Lk 59; vt ka E. Õpik. Talurahva mõisavastane võitlus. Lk 30.

²⁰ Nt Lubeja (*Lubey*) 1638. aasta revisjoniprotokolli selgituse kohaselt on sealse pärustalupoja *Marthen Wäber*i 20-aastane poeg *Jurgen* juba terve aasta jooksus olnud. Põhjuseks märgitakse, et ta olevat kartnud kohut, kuna ta alustanud abielu üheaegselt kahe naisega (Vidzemes 1638. gada arklü revizija. Latviešu novadi. Burtnica III. Izdevis Edgars Dunsdorfs. Latvijas Vēstures Avoti IV. Rīgā, 1938. 1105. lp.).

²¹ Vt nt: EAA. 278-1-XVI:9. L 202–202p (Supliigid kindralkubernerile 1661. a.)

²² Vt: Enn Küng. Kullerposti ja reisijateveo sisseseadmine Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi esimesel poolel. // Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 8 (15). Tartu, 2002. Lk 213.

²³ Vt Eesti rahva ajalugu. Lk 806; Ülle Liitoja-Tarkiaisen. Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal 17. sajandil. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000. Lk 84, 140, 142.

lausa iseloomulikuks pidada olukorda, mida konstateeris Kura-maa aadel 1606. aastal peetud maapäeval – talupoegade sagedane ärakargamine ka päris ilma antud põhjusteta tulenevat kõik sellest, et jooksikuid mujal väga heldelt vastu võetakse.²⁴

Kogu Rootsi võimuperioodi jooksul ei toimunud sunnismaisusliku korra püsimise osas Läänemere provintsidest mingisuguseid olulisi muudatusi. Erandlikuks võib pidada hertsog Karli poolt 1601. aasta mais Tallinnasse kokku tulnud maapäevale, milles osales ka Rootsi keskvõimule truu aadel Liivimaalt, üleantud propositsiooni. Teatavasti nõudis selle üks punkt sisuliselt otseselt sunnismaisusliku korra lõdvendamist – aadlitalupoegade lastele õigust kooli minna ja käsitööd õppima asuda, taluperede noorimatele poegadele aga luba oma soovidekohaselt mujale tööle asuda.²⁵

Ajalookirjanduses on üldtuntud 1632. aasta maakohtu ordinants, milles riigivõim tunnistas selgelt Liivimaa mõisnike pärushärruslikke õigusi talupoegade üle.²⁶ Toetus sunnismaisusliku korra osas, eriti üle piiride siirdunud talupoegade tagasisaamise küsimuses, kestis kogu 17. sajandi. Seda võib põhjendada ühelt poolt riigi majandusliku huviga – et mõisatelt laekusid ettenähtud riigimaksud, teisalt ei jäänud tulemusteta ka Liivimaa rüütelkonna poliitika.

Rootsi anneksiooni järel ei tähendanud talupoja pagemine mõisast aadli jaoks üksnes otseselt tema teotööst ja koormistest saadavate tulude vähenemist. Mõisal tuli jätkata ka pagenud talupoja eest riigimaksude (eeskätt statsiooni) tasumist, kuna mingit ümberarvestamist viimase adramaaderevisjoni andmete suhtes polnud mõisnikul lootat. Eriti väiksematele mõisatele võis talupoegade pagemine tõepoolest kaasa tuua olulise majandusliku tagasilöögi. Mõisapidaja pidi jooksiku kas võimalikult kiiresti tagasi saama või tema asemele uue leidma. Mõne maaomaniku jaoks kujunes aga olukord tihti hoopis vastupidiseks – tema maadele oli siirdunudunduvalt enam uusi talupoegi, kui viimase revisjoni ajal näidatud ja nende pealt riigimakse tasutud. Siiski sai just statsiooni maksmise probleemist Liivimaa rüütelkonnale mõjuv argument, mille abil püüti riigivõimudele selgitada, kui oluline

²⁴ Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Hrsg. v. F. G. v. Bunge. Bd. 2. Dorpat, 1843. S. 261.

²⁵ Friedrich Bienemann (jun.). Zur Geschichte der livländischen Ritter- und Landschaft 1600–1602. Briefe und Aktenstücke, in: Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Bd. 17. Riga, 1900. S. 532, 535; vt selle kohta ka: Eesti rahva ajalugu. Lk 855–861; Jürgen Heyde. Bauer, Gutshof und Königsmacht. Die estnischen Bauern in Livland unter polnischer und schwedischer Herrschaft 1561–1650. Köln/Weimar/Wien, 2000. S. 106–108.

²⁶ [Gustav Johann von Buddenbrock (Hg.)]. Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. 2. Bd. 1. Abt. Riga, 1821. S. 102 (Art. XXIII).

on tõhus talupoegade väljaandmise korraldamine. Sageli aga toodi talupoegade pagemise oht omakorda ettekäändeks riigimaksude alandamise nõudmisel. 1639. aasta detsembris väljastatud korralduses.

Talupoegade pagemist oli küllaltki raske pidurdada. Koostöös riigivõimudega hakkas Liivimaa mõisnikkond talupoegade liikumise takistamisele suurt tähelepanu pöörama alates 1630. aastate lõpust.²⁷

1639. aasta detsembris väljastas kindralkuberner B. Oxenstierna avaliku patendi, milles mõõnis, et talupoegade pagemisest ei teki mitte üksnes suur kahju maaomanikele, vaid see takistab statsiooni ja teiste kontributsioonide kogumist²⁸ ja keelas kõigil talupoegadel, manulistel, sulastel, kasvandikel ja teenijatüdrukutel oma härraste juurest page-da, nii et ihunuhtluse ähvardusel tuli talupoegadel jääda sinna, kus nad elavad. Samuti ei tohtinud sulased ja teenijatüdrakud ilma härra teadmata ennem oma teenistusaasta lõppu lahkuda. Keegi ei tohtinud jooksikuid karistuse ähvardusel pagemise juures toetada ega abistada – aidata nende loomi ja vara minema toimetada, neid vastu võtta või varjata. Mõisnik, kelle valdustesse pagenu oli asunud, pidi viimase koos kõigega välja andma.²⁹ Veel 1661. aasta juulis tuginesid maakoh-tud just sellele korraldusele nõudmaks ühe mõisa alt teise alla siirdu-nud talupoegi nende õiguspärasele pärushärradele välja, kusjuures selliste talupoegade päruskuuluvus tehti mõnikord kindlaks ikka veel 1638. aasta adramaarevisjoni andmete järgi.³⁰

Käsitletaval ajajärgul mängis talupoegade pagemist mõjutava te-gurina olulist rolli nii sajandi esimesel kolmandikul kui 1650. aastate teisel poolel Liivimaal toimunud otsene sõjategevus. Nagu 1630. aas-tatel nii ka pärast 1661. aastat oli mõisnikkonnal suur huvi oma sõjaajal pagenud talupoegi tagasi saada. 1660. aastatel reguleerisid jooksik-talupoegade väljaandmist Liivimaa kindralkuberner sellekohased patendid aastatest 1661, 1662, 1664 ning 1668. aastal kinnitatud maa-politseikorraldus.³¹ Senises historiograafias küllaltki palju tähelepanu

²⁷ LVVA. 7349-3-5. L 4 (mustand Liivimaa maiskonna supliigist kindralkubernerile 1638. aastast); L. Arbusow. Die «Livländische Landesordnung». Nr. 7–8; vrdl: TRÜ KHO. Mscr 138. Lk 611–620.

²⁸ L. Arbusow. Die «Livländische Landesordnung». Nr. 11; vt sama probleemi kohta [G. J. v. Buddenbrock (Hg)]. Sammlung der Gesetze. S. 187; L. Arbusow. Die «Livländische Landesordnung». Nr. 7; EAA. 909-1-270. L 15 (Liivimaa rüütelkonna petita ja desideria kindralkubernerile 14. novembrist 1668); Eesti rahva ajalugu. Lk 890.

²⁹ L. Arbusow. Die «Livländische Landesordnung». Nr. 11.

³⁰ Vt nt: EAA. 278-1-XVI:9. L 332–332p (kinnitatud ärakiri Riia maakohtu protokollist 11. juulist 1661).

³¹ Vt lähemalt: Marten Seppel. Sillakohtu ellukutsumisest Liivimaal. // Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. Eesti Ajaloo-arhiivi Toimetised 8 (15). Tartu, 2002. Lk 190–191.

leidnud maapolitseikorraldus kinnitati kindralkuberner Claes Totti poolt jaanuaris 1668 ja 1971. aasta septembris sanktsioneeris selle ka Karl XI regentnõukogu. Talupoegade sunnismisuse selgitamise osas on oluline vaadeldava korralduse kuues peatükk – *Talupoegade väljaandmisest*,³² mis oma olemuselt on võimalike üksikjuhtumite loetelu, mille puhul tuli jõuda kokkuleppele pagenud talupoja kuuluvuse küsimuses. Ühel 1694. aastal toimunud konverentsil Riias sõnastas Rootsi kuningat esindanud komisjon vaadeldava maapolitseikorralduse peatüki eesmärgi sellega, et tegemist on ainult ühe reglemendiga kohalikele kohtunikele, kes selle järgi saaksid otsust langetada, kui peaks juhtuma, et kaks liivimaaalast vaidlevad ühe ja sama talupoja üle.³³ Selline selgitus näib üldist maapolitseikorralduse konteksti arvestades usutavana. Senises historiograafias sagedasti esinenud hinnangut, nagu oleks selle peatüki näol olnud tegemist kogu 1668. aasta määrustiku keskseima osaga pärisorjuse vormistamisel, tuleb lugeda liialduseks. Oluline oli peatükk küll selles mõttes, et selles sõnastatud artiklid võeti nii 17. sajandi viimasel veerandil kui üldjoontes ka veel 18. sajandil esmaseks aluseks jooksiktalupoegade kuuluvusküsimuste lahendamisel kohtupraktikas.

Talupoegade pagemine üle provintsi piiride

Senises historiograafias on talupoegade üle provintsi piiride pagemise aspektidel peatutud väga juhuslikult. Mitmetes 17. sajandi Liivimaa asustus ja rahvastiku ajaloo töödes on käsitlemist leidnud ennekõike just sisseränne, kuna talupoegade ümberasumist mujale on hinnatud põgusalt või jätud üldse tähelepanuta. Margus Laidre on juhtinud tähelepanu lünkadele, mis on tekkinud historiograafias 17. sajandi Eesti rahvaarvu määramisel. Teatavasti on hetkel omaks võetud seisukoht, et aastatel 1640–95 toimunud rahvastiku 185,7-protsendilise kogukasvu taga tuleb näha muuhulgas suurt sisserännet, millest enamuse moodustas tööjõuline kontingent. M. Laidre aga osutab täiesti õigustatult, et *täpselt samamoodi toimus vastassuunaline liikumine*.³⁴

³² Baltisaksa õigusajaloolane J. L. Müthel on seda peatükki tabavalt nimetanud *tõeliseks kullaauguks* (Johann Ludwig Müthel. Livländische Rechtsgeschichte der Schwedischen Periode. TRÜ KHO. F. 8. S. 5).

³³ V. Bilkins, M. Kundziņa (apstr.). Latviešu dzimtļaužu bēgšana. 128. lp. (Nr. 129).

³⁴ Margus Laidre. Saja-aastane sõda (1558–1660/61) Eestis ja rahvastiku suurus 16.–18. sajandil. // Akadeemia. 2000. 5. Lk 948–949; vt ka: Heldur Palli, Margus Laidre. Eesti rahvaarvust 16.–18. sajandil. // Akadeemia. 2000. 12. Lk 2672–2680.

Juba keskajal sai tavaks, et riikide vahelistesse rahu- või vaherahulepingutesse püüti sisse kirjutada üle piiride põgenenud inimeste väljaandmise kohustust. Nii oli Rootsi riik leppinud Venemaaga jookssikute väljaandmise osas kokku 1617. aasta Stolbovo rahulepingus, mille tingimused laienesid pärast Rootsi ja Poola sõjategevuse lõppu ka vallutatud Liivimaa provintsile. Rahulepingu tekstis märgitakse, et teise poole nõudmisel kuuluvad väljaandmisele koos kaasa toodud varaga kõik need, kes on üle piiri pagenud *reetmise, mõrva, varguse või mõnel muul põhjusel*.³⁵ Et sinna hulka loeti hiljem ka üle piiri siirdunud talupoegi, ilmneb selgelt sajandi keskelt pärinevast allikmaterjalist.³⁶

Poola valdustesse pagenud talupoegade väljaandmist käsitles esimesena põhjalikumalt Stumsdorfi vaherahu, millele konfliktide korral Poola pool viitas veel 17. sajandi lõpus.³⁷ Nii oldi nimetatud 1635. aasta vaherahulepingu kohaselt kohustatud üksteisele tagasi andma kõik Liivimaalt Leedu Suurvürstiriiki või Kuramaale üle jooksnud alamad ja vastupidi.³⁸

Provintsi piiriäärsetel aladel oli talupoegade pagemine teisele poole piiri kergesti teostatav ning sageli viidi kaasa kogu oma vara. Mõisnikele olid aga üle piiri pagemise juhtumid palju ohtlikumad. Rootsi krooniga liitmise järel kerkis esmalt teravalt üles just Liivimaalt Venemaale pagenud talupoegade väljaandmise küsimus. See oli nii kohaliku rüütelkonna kui riigivõimu tasandil päevakorras eriti 1630. aastate lõpus ja eriti 1640. aastatel.³⁹

Liivimaa piir Venemaaga oli välja kujunenud keskajal, kuid selle täpse kulgemise üle toimus ka 17. sajandi jooksul mitmed arutelud.⁴⁰

³⁵ Sverges traktater med främmande magter: jemte andra dit hörande handlingar. Utgifne af Olof Simon Rydberg, D. V-1, Stockholm: Norstedt 1903, 257; Полное собрание законов Российской империи (edaspidi ПСЗ). Т. I (с 1649 по 1675). СПб., 1830. 187. 20.

³⁶ Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands. Hrsg. v. Carl Schirren. VIII Bd. Reval, 1861. S. 108–110; LVVA. 214-2-294. L 45 (Liivimaa rüütel- ja maiskonna *humillima petita* kindralkubernerile 10. märtsist 1646).

³⁷ 1629. aasta Altmarki vaherahu veel sellekohast punkti sissevõetud polnud (vt: Sverges traktater med främmande magter: jemte andra dit hörande handlingar. D. V-4. Utgifven af O. S. Rydberg, C. Hallendorff. Stockholm: Kungl. Boktryckeriet. P. A. Norstedt & Söner, 1903. S. 347–356). Selle lepingutekstiga tutvumise eest võlgnen tänu Dr. Jürgen Beyerile.

³⁸ LVVA. 4038-2-125. L 101–101p (Formul des Stumdorffischen Vertrages, koopia); **Henricus Oręus (Hg.)**. Theatri Europei, III (1633–38). Franckfurt, 1670. 567.

³⁹ **L. Arbusow**. Die «Livländische Landesordnung». Nr. 7; **[G. J. v. Buddenbrock (Hg.)]**. Sammlung der Gesetze. S. 187–188, 229; LVVA. 214-2-294. L 45 (*Humillima petita* 10. märtsist 1646); LVVA. 4038-2-1225. L 7p-8 (Kindralkubeneri resolutsioon 27. maist 1646); EAA. 278-1-XVI:6. L 233 (A. Roskülli supliik kindralkubernerile 7. maist 1646).

⁴⁰ Vt: EAA. 278-1-XVI:10a. L 177–177p (Vastseliina starost Walter v. Plettenbergi tunnistus Poolaalgse starostkonna piiri kulgemise kohta 3. detsembrist 1641, koopia); Deduction der alten Grenzen Livland's gegen Rußland, in: Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands Bd. VIII. Reval, 1861. S. 82–100; **Anti Selart**. Eesti idapiir keskajal. Tartu, 1998. Lk 49–61.

Piiriäärsed talupojad olid eraldusjoonest kahe erineva valduse vahel üldiselt teadlikud, igapäevakontaktide tasandil ei kujutanud aga piir Venemaaga siiski olulist tõket.⁴¹ Antud teema seisukohast on aga oluline, et pärushärradele tähendas talupoja ümberasumine teisele poole piiri otsest kaotust.

Jooksiktalupoegade kättesaamiseks Venemaalt kirjutasid Liivimaa mõisnikud sageli omaalgatuslikult Vene poole võimukandjatele – Pihkva vojevoodile või Petseri arhimandriidile. Reaalset talupoegade väljaandmist sellele reeglina ei järgnenud. Liivimaa mõisnikud kaebasid korduvalt, et Vene aadel ignoreerib nende palveid.⁴² Sagedamini esitati vastavad palvekirjad mõisnike poolt eraldi või kollegiaalselt Liivimaa kindralkubernerile, kes tegeles riigivõimu esindajana talupoegade tagasinõudmisasjadega nii Venemaa kui ka Poola-Liivimaa ja Kuramaa suunal. Üsna sageli pidi ta aga samuti oma vastustes rüütelkonnale konstateerima, et korduvad taotlused Pihkva vojevoodidele pole olulisi tulemusi andnud.⁴³ Isegi 1647. aastal Moskvasse siirdunud Rootsi kuninga saatkond sai kindralkubernerilt kaasa Tartu mõinikkonna palve, et tsaar laseks Petseri ja Pihkva vojevoodidel põgenenud talupojad tagasi saata.⁴⁴

Liivimaa aadli kaebused Venemaale pagenud talupoegade, kuid jätkuvalt nende eest sisse nõutavate riigimaksude kohta jõudsid mitmel korral ka Stockholmi. 1643. aasta suvel Liivimaa rüütelkonna saadikute poolt esitatud sellesisulisele supliigile vastas Kristiina eestkostevalitsus oma resolutsioonis, et senist statsiooni sissenõudmist võib lugeda õiglaseks, kuid lubas Venemaale pagenud talupoegade väljaandmise tõhustamiseks väljastada vastavad korraldused Liivimaa kubernerile ja Moskvas viibivatele residentidele. Samas lisati: *et aga see [Venemaa] rahvas on veendumusel, mitte meelsasti välja anda seda, mis ta kord kätte saanud, siis oleks kõige parem, et igaüks Liivimaal oma talupoegi nii kohtleks (tractare), et neil mingit põhjust ei oleks ära minna ja pageda*.⁴⁵

⁴¹ Vt nt: Gaujienas talupoegade kaebusi oma rentniku vastu seoses nende reisi-dega Venemaale, kus käidi eeskätt kauplemas (EAA. 278-1-XVI:3a. L 5–6, 12p, 17p, 57, 60p, 62); vt samuti: A. Selart. Eesti idapiir keskajal. Lk 67, 78–79; Anti Selart. Zur Sozialgeschichte der Ostgrenze Estlands im Mittelalter. // Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung H. 4. 47. Jg (1998). S. 526, 530 ff; Deduction der alten Grenzen. S. 84–88.

⁴² LVVA. 4038-2-1911. L 374 (H. v. Liebstorff'i supliik kindralkubernerile. Dateerimata, ilmselt 1654. aastast); EAA. 567-3-180. L 79-80 (Fr. Wesslingi spetsifikatsioon, 17. augustist 1685).

⁴³ LVVA. 4038-2-1225. L 7p–8.

⁴⁴ LVVA. 2114-2-294. L 144. (Rüütel- ja maiskonna *humillima petita*, 6. augustist 1647); LVVA. 7349-2-32. L 131. (Kindralkubeneri teadaanne augustist 1647).

⁴⁵ [G. J. v. Buddenbrock (Hg.)]. Sammlung der Gesetze. S. 187–188.

Talupoegade pagemisest pingestunud suhteid Venemaaga asuti lahendama 1649. aasta kevadel Stockholmi saabunud Vene saatkonna ja Rootsi võimude läbirääkimistel. 19. oktoobril sõlmitigi lõpuks vastavasisuline traktaat. See kordas ja täpsustas 1617. aasta Stolbovo rahulepingu vastavaid sätteid. Nüüdsest tuli välja anda vaid pärast 1647. aasta 1. septembrit (resp. 7156. aastat) Soomest, Käkisalmi läänist, Ingerimaalt, Eesti- ja Liivimaalt ning mujalt Rootsile kuuluva test valdustest ja provintsidest üle piiri Venemaale (samuti vastupidi) pagenud jooksikud. See oli oluline kompromiss. Kõik varem Venemaale pagenud talupojad loeti mitte enam senistele pärushärradele kuuluvaks. Küll aga pööras kokkulepe suurt tähelepanu sellele, et viimase kahe aasta jooksul (ja ka tulevikus) üle piiri pagenud talupojad toimetataks tõepoolest tagasi nende pärushärradele. Selleks lubati ametisse määrata vastavad komissarid, kes pidid teostama juurdlust (*inquisition*) ning pagejad tagasi toimetama. Välja tuli anda ka edasi pagenud või surnud talupoja vara. Kõik vaidlused tuli lahendada *vande või risti suudlemisega*. Kui uurimine aga näitas, et sellest hoolimata oli vannutud valet, oli ette nähtud *väärilised* trahvid. Jooksiktalupoegade väljaandmise taotlused tuli Rootsi provintsidest esitada kindralkubernerile ja Vene poolel piiriäärsete alade vojevoodile. Lõpetuseks lubasid mõlemad lepingupoolel välja anda ka vastavad korraldused, mis keelaksid trahvi ähvardusel valjult ülejooksikuid vastu võtta, neid enda juurde meelitada ja teadlikult jooksikuid varjata. Lepingut alla kirjutades töotati mõlemalt poolt kokkulepitut *katkematult igavesti* täita.⁴⁶

Pärast 1656. aastal puhkenud sõda Rootsi ja Venemaa vahel kaotas aga 1649. aasta kokkulepe oma tähenduse. 1661. aastal sõlmitud Kärde rahulepingu 21. artikkel nõudis taas kõigi jooksiktalupoegade tagasitoimetamist nende endistele kohtadele. Seejuures nähti ette võimalust, et need talupojad, kes on pagenud Venemaa poolele alates Stolbovo rahust kuni selle lepinguni, võivad vastava kokkuleppe korral siiski sinna jääda.⁴⁷

Arhiivimaterjal annab alust väita, et siiski 1649. aasta traktaadi tulemusena toimus jooksikute üleandmises tõepoolest teatud elavnemine. 1652. aasta juunis tuli Vene-Liivimaa piiril kokku komisjon, arutamaks mõlemalt poolelt tulnuid kaebusi ennekõike pagenud talupoegade osas.⁴⁸ Komisjoni töö tulemusena vastastiku välja antud pagenud talupoegade hulk võis olla küllaltki märkimisväärne. Kuid

⁴⁶ Archiv für die Geschichte VIII. S. 108–111.

⁴⁷ IIC3. T. 1. 301.

⁴⁸ Friedrich Konrad Gadebusch. Livländische Jahrbücher. 3. Th. 1. Riga, 1781. S. 366.

juba paari aasta pärast jõudis kindralkubernerini taas mitmeid kaebusi selle kohta, et komisjoni poolt tagasi antud talupojad on jälle teisele poole piiri pagenud.⁴⁹

17. sajandi teisest poolest hakkas aga aktualiseeruma Poola, eelkõige Poola-Liivimaa ehk Latgale aladele pagenud talupoegade probleem. 1660. aastal Rootsi ja Poola vahel sõlmitud Oliwa rahuleping nägi samuti ette üle piiri pagenud talupoegade väljaandmist (V, §4). Rootsi Liivimaalt leitud Leedu, Žemaitija, Poola-Liivimaa või Kuramaa-Semgallia jooksiktalupojad tuli koos nende vallasvaraga (*una cum suis mobilibus*) mõisnikule viivitamatult ja ilma pikemate protsessideta tagasi anda, samuti tuli toimida *vice versa* Liivimaalt pagenud talupoegade suhtes.⁵⁰

1629. aasta Altmargi vaherahuga Poola valdustesse jäänud Kagu-Liivimaa suunalise talurahva migratsiooni tõttu kannatasid eriti piiriäärsete jõgede Aiviekste ja Väina ümbruskonna mõisad.⁵¹ Talupoegi meelitati ümber asuma enamasti soodsamate koormiste lubamisega.⁵²

Oma 1668. aasta *petita ja desideriates* (palve- ja soovidekirjades) kindralkubernerile märkis Liivimaa rüütelkond meelepahaga, et kaebusi on tulnud nii Alüksnest, Gulbenest, Lizumsist, Tirzast, Madlienast, Koknesest, Jumpravast, Ērglist, Ceshvainest, Bērzaunest, Vastseliinast, Gaujienast, Piebalgast, ning ka piirist juba kaugematelt aladelt – Nitaurest, Mālpilsist, Suntažist, Aizkrauklest, Lielvārdest ja mujalt. Sealsed talupojad siirduvat otsese ja varjatud ärameelitamise tõttu üle Aiviekste (Ewest) jõe ning hoolimata Poola rahulepingust (mõeldud 1660. aasta Oliwa rahulepingut) ei anta selliseid ärameelitatud jooksikuid mitte üksnes välja, vaid saadetakse nende õiguspäraseid nõudjaid mõnituste ja peksuga minema.⁵³ Kindralkuberner lubas selles küsimuses rüütelkonda aidata, olles juba Poola õukonda mitmel korral kirjutatud, kust kuninga poolt ka vastav läkitus (*Universal*) saadud, mis kohapeal peaks publitseeritama. Sa-

⁴⁹ LVVA. 4038-2-1911. L 317 (A. v. Bülouw supliik kindralkubernerile 15. maist 1653), 374 (H. v. Liebstorffi supliik kindralkubernerile. Dateerimata, ilmselt 1654. aastast).

⁵⁰ Johannes Gottlob Boehmius. Acta pacis Olivensis inedita tomus I. Vratislaviae, 1763. S. 163–164.

⁵¹ Vt: LVVA. 7349-2-34. L 75; EAA. 278-1-XV:7. L 135p (Võnnu maakohtu protokoll 1674. aastast).

⁵² Veel 19. sajandi teisel poolel Ludzas asuv eesti kogukond teadis oma päritolu kohta öelda, et nad on pärit Rootsimaal, kust tulnud 4–6 sugupõlve tagasi. Seejuures on selle põhjendamiseks räägitud, et Rootsimaal olla orjus liig kange olnud, mistõttu inimesed karanud isandate aegu siia ära, kus tihe mets kohanud, ja vaba elu kutsunud, sest et isandaid siin ei tuntud ning mõned ka edasi üle Väina jõe Poolamaale põgenenud (Oskar Kallas. Lutsi maarahvas. Helsinki, 1894. S. 37–38).

muti olevat juba möödunud talvel piiriäärsetele teedele ratsanikud patrullima saadetud.⁵⁴

1675. aastal laekus Tartu ja Võnnu kreisi mõisnikkonnalt kindralkubernerile taas tõsisem ühine kaebekiri. Nimelt ei pidavat Latgale aadlid ühestki nimetatud maakondadest üle piiri pagenud talupoegade väljanõudmistootlusest kinni pidama. Enamgi veel – nad meelitavat Liivimaa talupoegi jätkuvalt enda juurde. Viimased korraldavat omakorda röövretki ja tapmisi ning meelitavat *iga päev* endaga kaasa uusi jooksikuid.⁵⁵ Oma sellekohases resolutsioonis oli kindralkuberner sunnitud taas möönma, et kuigi saadik on vastavate pöördumistega Poola kuninga poole teele saadetud, pole erilisi tulemusi loota. Põhjuseks pagenud talupoegadest täpse nimekirja puudumine, ilma milleta on raske midagi konkreetset korda saata.⁵⁶ Mainitud pagenud talupoegade nimekirjad olid kehtivate normide kohaselt väljanõudmise üheks aluseks ja nende olemasolu vajalikkusele tagasinõudmistootluste juures juhtis riigivõim kogu siinvaadeldava perioodi jooksul korduvalt tähelepanu.⁵⁷ Kahtlemata esines sellistes vastaspoolele saadetud nõudmistes ka alusetuid tootlusi.⁵⁸

Seoses talupoegade pagemistega eriti Venemaale ja Latgalesse kujunes üheks lisaprobleemiks korra tagamine piiriäärsetes mõisates. Liivimaa aadel kurtis korduvalt, et jooksiktalupoegade mitteväljaandmine Venemaa ja Poola-Liivimaa mõisnike poolt on paratamatult viinud selleni, et lisaks uutele sagedastele talupoegade ärakargamistele tulevad sellised ülejooksikud salkadena ja sageli relvastatult tagasi, pannes toime röövimisi ja kallaletunge ning viies kaasa teisi Liivimaa talupoegi. Sellised röövretked piiriäärsetesse mõisatesse leidsid kõige sagedamini aset just talvekuudel ning grupeerunud talupoegade rühma suuruseks pakuti kaebekirjades isegi kuni 30 meest. Tüüpiline oli, et kaasa viidi just loomi, eriti hobuseid. Mainitud on aga ka tapmise juhtumeid.⁵⁹ Selle vältimiseks on 17. sa-

⁵⁴ LVVA. 7349-2-34. L 75–76 (Kindralkubeneri resolutsioon 17. novembrist 1668)

⁵⁵ LVVA. 214-2-295. L 297 (Tartu ja Võnnu kreisi kaebe- ja palvekiri 12. märtsist 1675).

⁵⁶ LVVA. 7349-2-34. L 86 (Kindralkubeneri resolutsioon Liivimaa rüütelkonnale 12. märtsist 1675).

⁵⁷ Vt: Auszüge aus den Livländischen Landtagsverhandlungen in den Jahren 1643 bis 1659. (Nach einer alten Handschrift). / Archiv für die Geschichte Liv-, Ehst- und Curlands. Hrsg. v. F. G. v. Bunge, C. J. A. Paucker. Bd. VII. Reval, 1854. S. 187; V. Bilkins, M. Kundziņa (apstr.). Latviešu dzimtļaužu bēgšana. Nr. 46; Archiv für die Geschichte VIII. S. 110.

⁵⁸ Vt nt: EAA. 278-1-XV:8. L 179–179p (H. A. v. Petzoldi kiri Võnnu maakohtule. Dateerimata, ära kiri 13. maist 1674).

⁵⁹ Vt: L. Arbusow. Die «Livländische Landesordnung». Nr. 7; EAA. 909-1-270. L 12; LVVA. 214-2-295. L 297.

jandist teada mitmel korral spetsiaalsete patrullide väljasaatmist, kelle ülesandeks oli piiriäärsetel aladel korda hoida.⁶⁰

Liivimaa rüütelkonnale oli probleemiks ka üle Väina jõe Kuramaale pagevad talupojad. Ka siin ei kulgenud jooksikute tagasisaamine ladusalt, kuna hertsog ei pidavat kinni mingisugustest kokkulepetest (eelkõige 1660. aasta Oliwa rahulepingu vastavatest sätetest).⁶¹

Kogu siinkäsitletava perioodi jooksul oli Kuramaal maksev 1624. aasta detsembris vastuvõetud korraldus, mille järgi ei kuulunud väljaandmisele Kuramaal üle 30 aasta viibinud talupojad.⁶² See kehtis nii Liivimaalt kui ka Poola-Leedust või Venemaalt tulnud jooksiktalupoegade kohta.⁶³

Allikmaterjalist siiski ilmneb, et üldjuhul oli Kuramaa rüütelkond oma talupoegade tagasinõudmisel Liivimaalt tunduvalt aktiivsem. Liivimaale ja Riiga siirdunud talupoegade problemaatika tõsteti korduvalt üles Kuramaa maapäeval.⁶⁴ Eriti teravalt oli vastastikku talupoegade väljaandmise küsimus päevakorral aastatel 1662–63 ja seejärel 1680. aastatel, mõlemal korral sekkus ka Stockholm.⁶⁵

Liivimaalt Vene või Poola aladele pagenud talupoegade koguarvu pole kahjuks võimalik täpsemalt selgeks teha. Migratsiooni suuruse hindamine takerdub säilinud allikate tendentslikkuse ja nappuse taha. Selgelt kõige enam siirdus vaadeldaval perioodil talupoegi Venemaale, eriti Põhja-Liivimaalt. Näiteks Kirumpäält pages ajavahemikus 1668–79 Venemaale 37, aastatel 1679–80 26 ja 1680–85 5 talupoega, enamasti koos perekondadega.⁶⁶ Teatavasti oli samal ajal küllalt massiline ka Venemaalt pärit talupoegade asumine Liivimaal.

⁶⁰ L. Arbusow. Die «Livländische Landesordnung». Nr. 7–8; LVVA. 7349-2-34. L 75; Eesti rahva ajalugu. Lk 940.

⁶¹ EAA. 278-1-XV:6. L 162 (G. W. v. Budtbergi kiri Võnnu maakohtunikule 25. juunist 1673).

⁶² C. G. v. Ziegenhorn. Staats Recht. S. 160, 293; vrdl TÜR KHO. ALX 2928. Lk 59.

⁶³ Vt: Juergen Freiherrn v. Hahn. Die bäuerlichen Verhältnisse auf den herzoglichen Domänen Kurlands im XVII. und XVIII. Jahrhundert. Karlsruhe, 1911. S. 30.

⁶⁴ Vt nt: TÜR KHO. ALX 2926. Nr 55; ALX 2925; Carl. v. Rummel. Die Quellen des Curländischen Landrechts. Bd. 2. Lief. 1. S. 79, 99ff; Christoph Georg v. Ziegenhorn. Staats Recht der Herzogthümer Curland und Semgallen. Königsberg, 1772. Nr. 188.

⁶⁵ V. Biljkins, M. Kundziņa (apstr.). Latviešu dzimtļaužu bēgšana. Nr. 53, 57, 60, 104, 129; TÜR KHO. ALX 2925; ALX 2928. Lk 62–63; EAA. 278-1-XVI-11a:1. L 29–31; XVI-11a:3. L 1; [G. J. v. Buddenbrock (Hg.)]. Sammlung der Gesetze. S. 273, 281; LVVA. 214-2-294. L 579 (Liivimaa rüütel- ja maiskonna memorial ja petita 21. jaanuarist 1663), L 616–617 (Kindralkubeneri resolutsioon 24. jaanuarist 1663); C. v. Rummel. Die Quellen. S. 224, 270; TÜR KHO. Mscr. 32. Lk 231 (Kuramaa rüütelkonna Gravamina 8. juulist 1692).

⁶⁶ Otto Liiv. Suur näljaaeg Eestis 1695–1697. Akadeemilise Ajalooseltsi Toimetised. IX. Tartu, 1938. Lk 93.

le.⁶⁷ Sarnast kahepoolset migratsiooni teiste Liivimaad ümbritsevate provintsidega täheldada ei saa.

Oluline on käsitletava teema puhul asjaolu, et nii nagu Liivimaal oli ka kõigis naaberprovintsidest ühtemoodi maksev pärisorjuslik kord. Siiski paistab, et Kuramaale ning Eestimaale siirdus vaadeldaval perioodil Liivimaalt palju vähem talupoegi kui Venemaale või Latgalesse. Oma mõju avaldas kahtlemata mõisate asukoht. Nii oli näiteks Venemaale pagemine kõige suurem provintsi idapoolsetelt aladelt (Vastseliina, Rāpina, Otepää kihelkondadest)⁶⁸ ja Liivimaa põhjapoolsele piirile lähedastest mõisatest põgeneti ennekõike Eestimaale.⁶⁹ Siiski on Eestimaa-suunaliste ärajooksmiste kohta vaadeldavast perioodist märkimisväärselt vähe andmeid.⁷⁰

Venemaale on talupojad vaadeldaval perioodil pagenud aga ka piirist küllaltki kaugetelt aladelt.⁷¹ Sama võib sellekohaste säilinud kaebuste põhjal väita ka Latgale kohta, kuhu siirduti ka neist, Liivimaa kesk- ja läänepoolsetest kihelkondadest, kust pagemine Kuramaale oleks osutunud tegelikult lihtsamaks. Mõned juhtumid näitavad, et Latgalesse pagesid talupojad isegi Vastseliinast, mis paiknes kõrvuti Vene piiriga.⁷²

Linnade *praescriptio biennalis* privileegist

Talupoegade linnadesse põgenemine tekitas probleeme juba 15. sajandi Vana-Liivimaal.⁷³ Linnad olid maalt juurdevoolavast tööjõust vägagi huvitatud ning lahkkelid mõisnikkonna ja riigivõimuga polnud vaibunud ka veel 17. sajandiks. Teravaim oli konflikt Riia linnaga.

⁶⁷ Vt: Eesti rahva ajalugu. Lk 931; Ü. Liitoja-Tarkiainen. Hajatalud. Lk 84–92.

⁶⁸ Vt ka: Ü. Liitoja-Tarkiainen. Hajatalud. Lk 140, 157.

⁶⁹ Vt nt: EAA. 1-2-311. L 97 (Leedi pärushärra lese A. Bremeni palve Eestimaa kuberneri 26. märtsist 1635).

⁷⁰ Vt selle kohta ka: Энн Тарвел. Фольварк, пан и подданный. Аграрные отношения в польских владениях на территории южной Эстонии в конце XVI–начале XVII века. Таллин, 1964. С. 121–122; Eesti rahva ajalugu. Lk 806–807.

⁷¹ Vt nt: O. Liiv. Eestimaa talunikkuude palve- ja kaebekiri. Lk 59. Seejuures lisab O. Liiv, et kui juba Venemaa näis ainsa lootusena pääsemiseks Baltimaail valitsevaist elutingimustest, siis küll ei õigustaks see majanduslikul alal pidama Rootsi aega «heaks ajaks».

⁷² EAA. 909-1-270. L 12; EAA. 278-1-XV:6. L 162.

⁷³ Vt: Herbert Ligi. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561). Tallinn, 1961. Lk 222 jj; V. Niitemaa. Die undeutsche Frage. S. 99 ff; Hans Kruus. Eesti talupoegade põgenemine kohtadelt XV aastasajal ja XVI algusel. // Agu. 1924. 18. Lk 594 jj; Paul Johansen, Heinz von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 15. Köln/Wien, 1973. S. 326–331.

Teiste linnaliste asulate (Pärnu, Viljandi, Volmar jne) puhul ei olnud see probleem nii tähelepanuväärne.

Kui vana Riia õigus tunnustas põhimõtet *aasta ja üks päev*,⁷⁴ siis 16. sajandi teisest poolest kehtis Riias *praescriptio biennalis* privileeg, mille järgi linna siirdunud talupojad ei kuulunud enam endistele pärushärradele väljaandmisele pärast kaht linnas veedetud aastat.⁷⁵ Selle eesõiguse oli kinnitanud Poola kuningas Stefan Batory 1581. aastal,⁷⁶ kui Riia kaotas oma 20 aastat kestnud vabalinna staatuse.

Riia raad kasutas seda õigust läbi kogu 17. sajandi küllaltki järjekindlalt ja juba Poola võimuperioodil privileegi säilitamise eest võideldes.⁷⁷ Pärast linna alistumist Rootsi vägedele 1621. aastal leidis Gustav Adolfi poolt kinnitatud privileegis *vana tava* pidada endale üle kahe aasta linnas viibinud jooksiktalupojad igatahes ühemõtteliselt tunnustamist.⁷⁸

Säilinud allikmaterjalid ei luba Riiga pagenud talupoegade ligikaudset suurusjärku määrata. Siiski on arvukalt säilinud linna pagenud talupoegade kohta käivaid rae otsuseid, väljaandmisnõudmisi, kaebekirju jms, eriti sajandi teisest poolest. Raad talitas selliste reklamatsioonide korral küllaltki järjekindlalt. Väljaandmisele kuulusid üldjuhul kõik need jooksiktalupojad, kes olid linna territooriumil viibinud alla kahe aasta,⁷⁹ võimaluste piires aga tõrguti välja andmast kauem linnas elanud talupoegi.⁸⁰

17. sajandi teisel poolel lahkkelid Liivimaa mõisnike, riigivõimu ja linna vahel teravnesid. 1665. aasta alguses kaebas rüütelkond kindralkubernerile, et Riia linn püüab takistada jooksiktalupoegade

⁷⁴ Gerhard Oelrichs. *Dat Rigische Recht und de gemenem stichtischen Rechte ym Sticht van Ryga geheten dat Ridder-Recht [...]*. Bremen, 1773. S. 44; vt ka: H. Ligi. Eesti talurahva olukord. Lk 228, 231. Sellele vanale õigusele appelleeriti veel 17. sajandi lõpus, et kaitsta Riia linna õigust jätta jooksiktalupojad teatud aja möödudes oma jurisdiktsiooni alla ja neid mitte pärushärradele välja anda (V. Bilkins, M. Kundziņa (apstr.). *Latviešu dzimtļaužu bēgšana*. Nr. 159. 121., 130.–131., 145.–146., 149. lpp.).

⁷⁵ Vt: V. Niitemaa. *Die undeutsche Frage*. S. 270 ff.

⁷⁶ V. Bilkins, M. Kundziņa (apstr.). *Latviešu dzimtļaužu bēgšana*. Nr. 11; Feodālā Rīga. Redaktors T. Zeids. Rīga, 1978. 492. lp. (Dz. Liepiņa).

⁷⁷ Samas. Nr. 24–25, 27–28, 31.

⁷⁸ Samas. Nr. 39.

⁷⁹ Samas. Nr. 45, 47, 65.

⁸⁰ Samas. Nr. 51, 86, 92. Siiski toimis Riia raad teinekord ka järeleandlikumalt. Näiteks lubati 1663. aastal üks linna pagenud ja seal juba üle kahe aasta viibinud talupoeg välja anda, kuna ärakargamist olevat põhjustanud viimase rohked vargused. Resolutsioonis märgitakse, et *kuigi küll raad aegumisega end piisavalt kaitsta saaks*, soovitakse siiski pärushärrale tema pagenud teener välja anda *rohkem heasoostlikusest kui kohustusest* (V. Bilkins, M. Kundziņa (apstr.). *Latviešu dzimtļaužu bēgšana*. Nr. 63).

väljaandmist, seejuures põhjendamatult oma privileegidele toetudes. Viimase sõja ajal aga olevat Riia linna või selle territooriumile põgenenud mitmed pärustalupojad, keda nüüd õigete isandate poolt tagasi nõutakse ja milleks peaks kindralkuberner Riia vastu vastavad abinõud kasutusele võtma.⁸¹

Lahkhelised tekitas seejuures eriti linna aegumistähtaja tõlgendamine. Nagu märkis üks 1656. aastast pärinev rüütelkonna *desideria* kindralkubernerile, käsitlevat Riia linn seda kahte aastat lihtsalt ajana, mille jooksul talupoeg on seal viibinud, samas kui ühe tõendina toodud 1599. aastast pärineva seletuse kohaselt tähendavat see kaks aastat perioodi, mille jooksul pärushärra oli teadlik oma ärakaranud talupoja linnas viibimisest (*a tempore scientiae*).⁸² Selles küsimuses oli otsustav Riia linna esindajate ja kindralkubeneri vahel 1669. aasta jaanuaris toimunud nõupidamine. Diskussiooni alustuseks aktsepteeris kindralkuberner linna privileegi jätta rae jurisdiktiooni alla need talupojad, kelle kohta mõisnik pole kahe aasta jooksul nõudmisi esitanud. Kindralkuberner aga leidis, et härra ei tohiks oma õigusi kaotada nende talupoegade üle, kes ettenähtud aja jooksul kusagil redutavad, kuigi nende kohta on linnale õigel ajal vastav taotlus esitatud. Jooksiktalupoegadel polevat raske teada saada, kui tema vastu nõudmine esitatakse, eriti juhul, kui raad teda kaitseb. Et rae esindajad polnud sellise tõlgendusega nõus, lepiti kokku, et need küsimused vormistatakse kirjalikult.⁸³

Kahjuks pole sellise kokkuleppe teksti õnnestunud leida. Kui aga Liivimaa rüütelkond oma 1687. aasta septembri *desideriates* taas Riia jooksiktalupoegade väljaandmise poliitikat kritiseeris, vastas kindralkuberner Hastfer, et aadlimõisatest pagenud talupoegade küsimuses jääb see nii, nagu näeb ette 1669. aastal kindralkubeneri poolt heakskiidetud konklusioon.⁸⁴

Rüütelkond püüdis tõlgendada ning kindralkubernerile näidata, et Riia rae poolt ühtelugu ettekäändeks toodud kaheaastast aegumistähtaega saab aktsepteerida üksnes Kuramaalt pärit talupoegade kohta ning see ei puuduta jooksikuid Liivimaalt.⁸⁵ 1668. aasta palvekirjas püüti juhtida

⁸¹ V. Bilkins, M. Kundziņa (apstr.). Latviešu dzimtlaužu bēgšan. Nr. 67; Originaal: EAA. 909-1-268 (Aktid maapäeva afäärdest 12. jaanuar–16. august 1665); L 8–9 (Rüütel- ja maiskonna *deductio gravaminum* kindralkubernerile 14. jaanuarist 1665).

⁸² LVVA. 214-2-294. L 181p (Rüütel- ja maiskonna *desideria* kindralkubernerile märtsist 1656).

⁸³ V. Bilkins, M. Kundziņa (apstr.). Latviešu dzimtlaužu bēgšan. Nr. 83.

⁸⁴ Vt: Carl Schirren (Hg.). Die Recesse der livländischen Landtage aus den Jahren 1681 bis 1711. Theils im Wortlaute, theils im Auszuge. Dorpat, 1865. S. 101, 123.

⁸⁵ Osutatud Kuramaa talupoegade kohta kehtis Riias kaheaastane aegumistähtaeg vastavalt hertsogite Friedrichi ja Wilhelmi ja Riia rae vahel 1615. aastal sõlmitud sellekohasele kokkuleppele. Kuramaa aadelkonnalt on säilinud rohkelt Riia linnale

kindralkuberneri tähelepanu valitsevale olukorrale, mis võib peagi viia täieliku maa tühjumiseni ning riigi sissetulekutest ilmajäämiseni, kuna talupojad võivad maksudest vabastatud linna patrimonialmõisate alla pageda statsioonist ja kontributsioonist hoidumiseks.⁸⁶

Mõistagi oli mõisnikkond huvitatud linna *praescriptio biennalis* eesõiguse täielikust kaotamisest. Sellekohased avaldused tõusid päevakorrale 1660.–70. aastatel.⁸⁷ 1678. aastal pöördus sinne aadel kaebusega otse Stockholmi, süüdistades Liivimaa linnasid kaheaastase aegumistähtaja ettekäändel rüütelkonnale nende alamate tagasisaamise takistamises.⁸⁸ Samal ajal andis ka Riia saadik Stockholm raele ärevalt teada, et Liivimaa aadel palub kuningalt linna *praescriptio biennalis* privileegi kaotamist.⁸⁹ Karl XI soovis sama aasta 10. mail väljastatud vastuses enne kindla otsuse tegemist kuulda ka linnadepoolset seisukohta. Samas keelas ta kindralkuberneril midagi otsustamast, mida linnade privileegid otseselt ei reguleeri.⁹⁰

Ühes 1684. aasta apellatsioonis on Liivimaa rüütelkond osutanudki, nagu oleks kuningas 1678. aasta 20. mai korraldusega Riia kaheaastase aegumistähtaja tühistanud. Ühtlasi palus rüütelkond selles palvekirjas kõigi linna siirdunud talupoegade (sh kroonutalupoegade) restitueerimist ja keeldu edaspidi talupoegi vastu võtta ja neile varju pakkuda.⁹¹ Kuninga sellekohast resolutsiooni nimetatud kuupäevaga pole siiski teada. Võimalik, et rüütelkond viitab ikkagi eeltoodud 10. mai korraldusele, mille ärakiri leidub mitmes Liivimaad puudutavates Rootsi-aegsete seaduste ärakirjade kogumikes.⁹² Pealegi näitavad allikad, et Riia raad lähtus ka sajandi viimastel aastakümnetel talupoegade väljaandmisel kaheaastasest tähtajast.⁹³

esitatud kaebusi nende pärustalupoegade väljaandmise kohta, eriti sajandi teisest poolest. Sarnaselt Liivimaa mõisnikele, püüdis ka Kuramaa aadel näidata korduvalt Riia *praescriptio biennalis* privileegi kehtetust või jõuda selle tühistamiseni. Teravaimaks muutus vaadeldav konflikt 1680.–90. aastatel, kuid alles keisrinna Anna 1731. aasta resolutsiooniga anti selles küsimuses lõplikult Kuramaa aadelkonna soovidele järele (V. Bilkins, M. Kundziņa (apstr.). Latviešu dzimtlaužu bēgšan. Nr. 36–37, 55, 57, 60, 68–70, 73–77, 84, 87–91, 95, 97–98, 102–105, 107–109, 111–113, 115–116, 119–125, 129–131, 134, 140–142, 149–150, 154–159, 161, 173; TÜR KHO. ALX 2926 (leheküljed nummerdamata) (Grāvamīna 18. juulist 1636); EAR. Mscr. IV-1764. Lk 323 (Väljavõtte kuninga resolutsioonist J. W. v. Folkersami *desideriale* 30. juunist 1687); C. v. Rummel. Die Quellen. S. 207, 224, 270; C. G. v. Ziegenhorn. Staats Recht. Nr. 295).

⁸⁶ EAA. 909-1-270. L 15; V. Bilkins, M. Kundziņa (apstr.). Latviešu dzimtlaužu bēgšana. Nr. 80.

⁸⁷ V. Bilkins, M. Kundziņa (apstr.). Latviešu dzimtlaužu bēgšan. Nr. 72.

⁸⁸ [G. J. v. Buddenbrock (Hg.)]. Sammlung der Gesetze. S. 732 (Art. XLIV).

⁸⁹ V. Bilkins, M. Kundziņa (apstr.). Latviešu dzimtlaužu bēgšan. Nr. 99.

⁹⁰ [G. J. v. Buddenbrock (Hg.)]. Sammlung der Gesetze. S. 732 (Art. XLIV).

⁹¹ LVA. 214-2-296. L 496–497 (Maapäeva retsessid juulist 1684).

⁹² Vt nt: TÜR KHO. Mscr 138 (Livonica). Lk 421; EAA. 909-1-431 (Kindralkuberneride ja keisrite resolutsioonide ja propositatsioonide kartoteek aastatest 1667–1697). L 14.

⁹³ V. Bilkins, M. Kundziņa (apstr.). Latviešu dzimtlaužu bēgšan. Nr. 151.

Lõplikult tühistati Riia *praescriptio biennalis* eesõigus Vene võimuperioodil, 1725. aastal, kui rahuldati Liivimaa rüütelkonna sellekohane palvekiri.⁹⁴ 1727. aastal väljastas kindralkuberner patendi, millega tehti teatavaks, et Riia kaheaastane aegumistähtaeg on kaotanud kehtivuse linnas alates Nystadi rahulepingu allakirjutamisest ning linnamõisates ajast, mil Liivimaa Venemaale alistus.⁹⁵

Mõningaid konflikte jooksiktalupoegade küsimuses esines ka Tartu rael, kuid võrreldes Riia linnaga polnud need lahkkelid nii tähelepanuväärsed. *Praescriptio biennalis* privileeg Tartus kinnitati pärast Rootsi võimu kehtestamist 1645. aastal õuekohtu poolt, arvestades linna varasemaid Zygmunt III ja Karl IX privileege (vastavalt aastatest 1588 ja 1601). Seda otsust toetas oluliselt ka 1646. aastal kuninganna Kristina poolt Tartule annetatud *Corpus privilegiorum*, millega liideti linna varasemad vabadused ja õigused.⁹⁶

Sarnaselt Riiga kerkis Tartu linna pagenud talupoegade küsimus kõige teravamalt üles saajandi viimasel veerandil.⁹⁷ Pole aga teada, et sinne rüütelkond oleks taotlenud otseselt Tartu *praescriptio biennalis* privileegi kaotamist.

Reduktsioonijärgne olukord

1681. aastal algatas Karl XI kava kaotada Liivimaa riigimõisates pärisorjuslik kord. Kohalik rüütelkond reageeris sellele kohe talupoegade sunnismaisuse probleemistiku esiletõstmisega.⁹⁸ Leiti, et

⁹⁴ IIC3. 4817.

⁹⁵ Inhalt der in der rigischen Statthalterschaft emanirten gedruckten Patente, von 1710 bis Ende 1788. Riga. S. 37–38.

⁹⁶ Vt: **Peeter Treiberg**. Tartu linn Rootsi ajal (aa. 1625–1704). / Tartu. Tartu linna uurimise toimkonna korraldatud ja toimetatud. Tartu, 1927. Lk 62–63, 68, 83–84, 91; **Enn Tarvel**. Agraarsuhted Lõuna-Eestis Poola valdusalal XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi algul. Diss. ajal.-kand. Tallinn, 1961. Lk 546 (Käikiri Eesti Akadeemilise Raamatukogu Baltika osakonnas).

⁹⁷ LVVA. 214-2-295 (Maapäeva retsessid aprillist–maist 1674); L 214p (Rüütel- ja maiskonna kreisikaebekiri 1. maist 1676); LVVA. 7349-2-34. L 95 (H. v. Fersen'i resolutsioon ja selgitus rüütel- ja maiskonnale 6. maist 1676); LVVA. 214-2-296. L 496–497 (Maapäeva retsessid juulist 1684); A. v. Transehe-Roseneck. Gutsherr und Bauer. S. 94.

⁹⁸ C. Schirren (Hg.). Die Recesse. S. 19, 30–31; vt selle kohta laiemalt: A. Loit. Pärisorjuse kaotamine. Lk 7–18; Aleksander Loit. Die baltischen Länder im schwedischen Ostseereich. / Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. v. Aleksander Loit, Helmut Piirimäe. Studia Baltica Stockholmensia. Bd. 11. Stockholm, 1993. S. 63–85; **Juhan Vasar**. Karl XI talupoegadekaitse põhialuste väljakujunemine Liivimaal a. 1681–1684. // Ajalooline Ajakiri. 1931. 1. Lk 1–14; Eesti rahva ajalugu. Lk 992–1008.

vabastamise tagajärjeks võib olla maa tühjaks jäämine: *ei ole loota, et vabadus siia meelitaks meie naaberalade talupoegi, ja et see maa rohkem elanikega asustataks, sest need olevat sama vähe harjunud vabaduses elama. Ja kui nad nii meie poole üle tulevad ja oma elamise siin üles lööma peaksid, tuleks [nad] lepingute alusel jälle välja anda. Seevastu sinseid talupoegi kui vabaid inimesi ei saaks aga mitte teiste poolelt tagasi nõuda. Seega ei saa sellisest vabadusest ei Tema Kuninglikule Majesteedile ega maale kasu kasvada.*⁹⁹ Sunnismaisuse küsimusele pööras suurt rõhku ka Eestimaa reduktsoonikomisjon oma 1687. aasta vastuses Karl XI deklaratsioonile.¹⁰⁰

J. Vasar ongi pidanud tõenäoliseks, et sinne rüütelkond kartis kõige rohkem just talupoegade sunnismaisuse kaotamist, kuna sellega oleks mõisnikud kaotanud oma jurisdiktsiooniõiguse mõjuvuse ning vahendi talupoegade koormiste kõrgel hoidmiseks. Riigitalupoegade vabastamise korral oleks ka aadlimõisates olnud raske talupoegi kinni pidada.¹⁰¹

Vastuses Karl XI propositsioonile pööras Liivimaa rüütelkond põhiliselt rõhku just talupoegade võimalikule lahkumisele provintsist. Oli selge, et riigi finantsilistest kaalutlustest tulenevalt sai mõisate tagasivõtmine täita oma eesmärgi vaid siis, kui tulevastes riigimõisates talupoegade koosseis püsib. Talupoegade siirdumine Vene või Poola valdustesse oleks tähendanud arvestatavat ohtu ka riigi majandusele.

J. Vasar on samuti osutanud, et Rootsi riigiametnikud olid tõepoolest riigimaksude määrade kehtestamiste juures sunnitud arvestama võimalusega, et see toob kaasa hoopis koormisi kandvate talupoegade lahkumise Liivimaalt. Kui 1681. aasta detsembris tuli kammerkolleegiumis arutlusele uue adramaarevisjoni teostamine Liivimaalt saadavate riigi sissetulekute suurendamiseks, nägi riiginõunik Lars Fleming tõsiselt ohtu, et statsioonimaksu tõstmisel plaanitud 150 protsendi võrra muutuks olukord talupoegadele väljakannatamatuks ning nad põgeneksid Eesti- või Venemaale.¹⁰² 1681. aasta sügisel väljendas Liivimaa reduktsoonikomisjoni esimees R. Lichton kartust, et pärast kuulduste levimist redutseeritud mõisate talupoegade nekrutiteks värbamise kohta, võib oodata Liivimaa talupoegade massilist pagemist – eestlased Venemaale, lätlased Poolasse.¹⁰³

Mitmetest allikatest ilmneb selgelt, et talupoegade ärajooksmine üle provintsi piiride oli ka sajandi kahel viimasel aastakümnel suu-

⁹⁹ C. Schirren (Hg.), Die Recesse. S. 30–31.

¹⁰⁰ Vt: A. Loit. Pärisorjuse kaotamine. Lk 9–10.

¹⁰¹ Eesti rahva ajalugu. Lk 993.

¹⁰² Juhan Vasar. Karl XI talupoegadekaitse. II. Lk 65–66 (joonealune kommentaar).

¹⁰³ E. Öpik. Klassivõitlus 17. sajandil ja Põhjasõja ajal. Lk 567.

reks probleemiks. Samuti kaebas mõisnikkond jätkuvalt, et eriti Vene piirile lähemates mõisates on sagedased Vene poolt üle piiri tulnud röövsalkade röövimiste, vägivallatsemiste ja talupoegade minemaviimiste juhtumid.¹⁰⁴ 1690. aastatel kasvas Liivimaalt üle provintsi piiride pagemine mitmetel põhjustel veelgi. 1692. aasta juunis maapäeval vastuvõetud ja kuningale esitatud palvekirjas juhib rüütelkond tähelepanu sellele, et teostatud revisjoni tulemusena on provintsi piiriäärsetes külade talupoegi hakanud suurel arvul Liivimaalt lahkuma ja teistesse võõrastesse valdustesse asuma.¹⁰⁵ Kõige ulatuslikum oli talupoegade ümberasumine Liivimaalt suure nälja aastatel 1695–97. Siiski on teada, et sajandi viimastel aastatel pöördus osa neist põgenikest tagasi.¹⁰⁶

Nii aadli- kui riigimõisate talupoegade suurenenud pagemisuhtumistele sajandi lõpus ei reageerinud mitte üksnes kohalik mõisnikkond, vaid selles küsimuses näitasid huvi üles ka riigivõimu esindajad. 1696. aasta oktoobris andis Liivimaa kindralkuberner E. Dahlberg oma kirjas kuningale märku, et kui midagi erakorralist edaspidi ette ei võeta, siis toob talupoegade ülejooksmine Venemaale, Poola-Liivimaale, Leedusse ja Kuramaale koos inimeste nälga suremisega provintsi majanduselule pöördumatuid kahjusid.¹⁰⁷

1696. aasta novembri lõpus andis Dahlberg välja ennekõike kroonumõisatele suunatud korralduse, mille ühe alapunktina nõudis kõigil piiri lähedal elavatel nii kuninglike- kui ka aadlimõisate valdajatel kinni pidada kõik üle piiri pageda üritavad talupojad kogu kaasa viidud varaga ja nendest seejärel õigele mõisnikule teatata.¹⁰⁸

Seega oli talupoegade siirdumine provintsist naaberladele jätkuvalt riigi huviorbiidis ja seda püüti võimaluste piires takistada. Eraldi vaatlemist vajab aga talupoegade provintsisisene liikumisvabadus.

1684. aasta märtsis, kui mõisate reduktsioon oli Liivimaal juba mõnda aega kestnud ning riigi valdustesse olid tagasi läinud suured mõisatekompleksid, esitas Riias koosolnud kohalik rüütel- ja maiskond kindralkubernerile soovidekirja, mille ühe punktina paluti nõusolekut, et talupojad, kes peaksid aadlimõisatest kroonuvaldustesse pagema, antaks palve korral välja.¹⁰⁹ Oma mõneti viibinud

¹⁰⁴ LVVA. 214-2-296. L 495 (Rüütelkonna *humillima desideria* 21. märtsist 1684); EAA. 567-3-180. L 79–80p; C. Schirren (Hg.). Die Recesse. S. 96–97.

¹⁰⁵ C. Schirren (Hg.). Die Recesse. S. 220.

¹⁰⁶ O. Liiv. Suur näljaaeg Lk 94–95.

¹⁰⁷ EAA. 278-1-IV:34:4 (Kontsept E. Dahlbergi kirjast kuningale talupoegade viletsusest 31. oktoobrist 1696).

¹⁰⁸ LO. S. 664–665; [G. J. v. Buddenbrock (Hg.)]. Sammlung der Gesetze. S. 1457–1461.

¹⁰⁹ LVVA. 214-2-296. L 495 (Liivimaa rüütel- ja maiskonna *Humillima Desideria* kindralkubernerile 21. märtsist 1684).

vastuses andiski kindralkuberner sõna, et kuninga valdustest jooksik-talupoegade väljaandmist ei takistata ja nad antakse *õigluse ja õiguse* järgi korrektse taotluse korral tagasi.¹¹⁰

1687. aasta maapäeval tõstatati aga sama küsimus rüütelkonna poolt taas üles. Nüüd pööruti kindralkubeneri poole palvega, et selliste pagenud eramõisate talupoegade väljaandmine kroonuvaldustest toimuks 1668. aasta maapolitseikorralduse kohaselt.¹¹¹ Sellele reageerides jättis kindralkuberner J. Hastfer küll otseselt märkimata, mille alusel peab jooksiktalupoegade väljaandmine toimuma, kuid kordas taas, et aadlitalupoegade ekstraditsioon kuninga mõisatest peab vastava taotluse korral toimuma. Selle juurde aga lisas J. Hastfer, et samamoodi on aadlimõisate omanikud kohustatud oma aladele pagenud kroonutalupojad välja andma.¹¹²

Kõige ebaselgemaks on jäänud aga küsimus, kas tagasitoomisele kuulusid ka ühest kroonuvaldusest teise siirdunud talupojad. Kuigi sajandi lõpust on teada mitmeid talupoegade pagemisküsimusi käsitlevaid regulatsioone ja korraldusi,¹¹³ on nende tõlgendamine põhjustanud ajalookirjanduses diskussiooni. Nii kõige enam osutatud 1696. aasta majandusreglemendis ega ka tuntud 1697. aasta E. Dahlbergi korralduses pole täpsustatud, kas väljaandmisele kuuluvate jooksiktalupoegade all on mõeldud üksnes aadlitalupoegi või kogu talurahvast, sh kroonutalupoegi.

Jooksiktalupoegade kuuluvusküsimust on puudutatud 1696. aasta ökonomiareglemendi ühes artiklis (III ptk, 15. art). Selle järgi peab riigimõisa rentnik välja andma need talupojad, kes on tema rendipiirkonna alla pagenud tema rendiaastate jooksul ja kelle kohta rentnikul õiguspäraseid nõudmisi pole. Selline väljaandmine pidi toimuma maapolitseikorralduse kohaselt. Rendivaldustesse aga enne rentniku kohale asumist põgenenud talupojad tuleb nõudmise korral välja anda asehalduri nõusolekul.¹¹⁴ Majandusasehalduri pädevuse tegeleda talupoegade väljaandmisküsimustega määras juba 1691. aasta ökonomia-asehalduritele antud instruksioon.¹¹⁵

Analüüsides toodud 1696. aasta reglemendi punkti jääb pigem mulje, et siin on mõeldud ikkagi mitte üksnes era-, vaid ka

¹¹⁰ LVVA. 214-2-296. L 523 (Kindralkubeneri deklaratsioon rüütel- ja maiskonnale 17. juulist 1684).

¹¹¹ C. Schirren (Hg.). Die Recesse. S. 101.

¹¹² LVVA. 7349-2-34. L 137 (Kindralkubeneri resolutsioon rüütel- ja maiskonnale 4. oktoobrist 1687); vt ka A. v. Transehe-Roseneck. Gutsherr und Bauer. S. 95 (joonealune kommentaar).

¹¹³ V. Biļkins, M. Kundziņa (apstr.). Latviešu dzimtļaužu bēgšan. Nr. 162, 165–167.

¹¹⁴ [G. J. v. Buddenbrock (Hg.)]. Sammlung der Gesetze. S. 1215.

¹¹⁵ Samas. S. 1235 (§22).

riigimõisate talupoegi. Sellele osutab just asehalduri otsustusõigust jooksikute kuuluvusküsimuses puudutav punkt. Teatavasti oli majandusasehalduri pädevus piiratud põhiliselt kroonuvaldustega, mis reduktsioonijärgselt moodustasid Liivimaal 5/6 kõikidest mõisatest.¹¹⁶ Nii 1691. aasta instruksioonist kui ka 1696. aasta reglemendist tuleb korduvalt ilmsiks asehalduri õigus otsustada riigivaldustes elavate talupoegade kuuluvuse üle. Kroonutalupoega võis asehalduri loal ja mõisamajanduse huvides üle viia teise kroonumõisa või sama mõisa teise talusse.¹¹⁷ Toodud ökonoomiareglemendi punkt rendipiirkonnas viibivate võõraste talupoegade kohta rõhutabki tegelikult seda, et rentnikul puudub voli tema mõisa alla siirdunud talupoegade kuuluvuse üle otsustada. Seda näitab ka asjaolu, et mainitud jooksik-talupoegi puudutav säte moodustab vaid ühe alalõigu reglemendi III peatüki 15. artiklist, mis käsitleb laiemalt rentnikele peale pandud keeldu mõnda mõisa alla kuuluvat talupoega ära anda või loovutada. Samuti juhistest, kuidas toimida olukorras, kui peaks osutuma vajalikuks mõni talupoeg või talupere ühest kroonumõisast teise alla viia.¹¹⁸

Seega võib järeldada, et 1696. aasta reglementi on sissekirjutatud ikka põhimõtte, et üldjuhul kuuluvad kroonutalupojad kindla mõisa juurde ja nende pagemise korral on neid võimalik tagasi nõuda. Aadlimõisatest pagenud pärustalupojad kuulusid aga kroonuvaldustest väljaandmisele igal juhul (kui nende päruskuuluvus oli selge) ja pole alust arvata, et asehalduril oleks olnud voli nende tagasiandmise või mitteväljaandmise üle otsustada. Et kroonutalupoegadel polnud õigust oma mõisa alt lahkuda, seda näitab ka ajalookirjanduses korduvalt osutatud kindralkuberneri patent 2. juulist 1697. Selle järgi olid nii aadli- kui kroonumõisate talupojad rangelt kohustatud mõisnikule teatama ja üles andma talupoegi, kes on hiljuti pagenud või kellel näib selleks kavatsusi olevat.¹¹⁹

Ka Eestimaal ei toimunud reduktsioonijärgselt talupoegade seisundis olulisi muudatusi. Sellest perioodist on märkimisväärsim 1694. aasta augustis Eestimaa kindralkuberneri A. J. De la Gardie poolt väljastatud plakat, millega korraldati *maa konstitutsioonides* esi-

¹¹⁶ Vt: Birgit Kibal. «Bookhållare, Camererare, Casseur» ja teised kroonuametnikud Liivimaal 17. sajandi lõpul. // Kultuuriloolised ekskursid. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 6 (13). Tartu, 2000. Lk 38–39.

¹¹⁷ [G. J. v. Buddenbrock (Hg.)]. Sammlung der Gesetze. S. 1232, 1213–1215 (III, §14–15, 18); E. Öpik. Mõisate reduktsioon. Lk 558; M. Laur, K. Kello. Rootsi aja pärand. Lk 261–262.

¹¹⁸ [G. J. v. Buddenbrock (Hg.)]. Sammlung der Gesetze. S. 1215 (§15).

¹¹⁹ LO. S. 678–679.

nevat nõuet anda trahvi ähvardusel õigusjärgsetele isandatele välja mõisate valdustes viibivad võõrad talupojad. Et korduvalt oli jooksik-talupoegade varjamise kohta kaebusi esinenud, siis nõudis kindral-kuberner kõikidelt mõisatelt nimetatud korralduse publitseerimise järgselt täpse juurdluse läbiviimist, kas nende maal ei asu võõraste isandate talupoegi, kellest tuli kohe õigusjärgsetele isandatele teatada. Mõisnikele, kes jookstalupoegi varjasid, oli ettenähtud trahv. Kui aga jooksikuid oli aidanud ja nendest vaikinud mõisa talupojad, siis tuli neid ilma mingi armuta 20 paari vitsadega nuhelda.¹²⁰ Et see korraldus ei käinud mitte üksnes aadlimõisate talupoegade kohta, ja et silmas oli peetud ka kroonuvaldustest pagenud või pageda võivaid talupoegi, seda näitab selgelt samast ajast pärinev kohtumaterjal. Ühtlasi ilmneb, et kohtu kaudu toimusid ka ühest riigimõisast teise siirdunud jooksik-talupoegade väljanõudmised.¹²¹

Pärast Vene võimu kehtestamist jäid riigitalupoegade olukorda puudutavad regulatsioonid Liivimaal jõusse. Juba esimestest vene kesk-võimu poolt antud korraldustest nähtub selgelt, et kroonutalu-poegi käsitleti võrdselt aadlitalupoegadega sunnismaistena. 1711. aasta mais keelas tsaari Liivimaa täievõimulise voliniku patent nii riigi-kui aadlivalduste mõisnike võtta vastu võõraid talupoegi ja nõudis nendest õiguspärastele härradele teatamist ja väljaandmist. Võõraste talupoegade ülekohtune kinnipidamine käivat risti vastu *maapolitseikorraldusele ja tavaõigusele*. Sillakohtunikele ja kreisikomissaridele tehti kohustuseks maapolitseikorralduse juhtnööride järgselt abistada nii riigi- kui aadlimõisate valdajaid nende pagenud pärustalupoegade tagasaamisel.¹²²

Kokkuvõtteks

Sunnismaisusel põhinev talupoegade töö- ja maksujõu kasutamine Kesk- ja Ida-Euroopas varauusajal oli üldine. Mõisniku õigus oma pagenud või ajutiselt mujale asunud pärustalupoeg tagasi nõuda oli üldtunnustatud. Seda ei seadnud kahtluse alla ei riigivõim, linnad

¹²⁰ EAA. 1-2-34. L 125 (Eestimaa kindralkubeneri plakat 15. augustist 1694).

¹²¹ Vt eriti: EAA. 2-2-1517. L 2 (Fiskaal Joh. Ch. Droummeri kiri Tallinna linnusekohtule pagenud talupoja mitteväljaandmise asjas 23. detsembrist 1696); EAA. 2-2-1520. L 1-1p (Fiskaal Joh. Ch. Droummeri kiri Tallinna linnusekohtule pagenud talupoja mitteväljaandmise asjas 3. veebruarist 1696); vt ka: O. Liiv. Suur naljaaeg. Nr 323. Lk 372–373.

¹²² Livländische Gouvernements-Regierungs-Patente. Gesammelt und nach des Herrn General-Superintendenten Dr. Sonntag chronologischen Verzeichnisse geordnet von C. F. W. Goldmann. (TÜR. Est A-279. 14. maist 1711).

ega kohalik aadel. Tekkinud sellekohased vaidlused käisid ennekõike jooksiktalupoegade õige ja tegeliku kuuluvuse üle.

Siiski – 17. sajandi Liivimaal ei omandanud pärushärrad absoluutset võimu oma pagened talupoegi tagasi nõuda. Viimaste siirdumisel linnadesse (Riiga, Tartusse), Vene või Poola aladele või mõnel juhul ka teise mõisa maale võis teatud aja möödudes tagasinõudmisõigus aeguda.

Liivimaa mõisnikkonnale oli sagedased talupoegade pagemise-juhtumid pidevaks probleemiks. Talupoegade ärakargamised ei tarvitsenud seejuures olla üldse tingitud talupoja ja mõisniku vahelistest sotsiaalsetest konfliktidest. Talupoega võis mujale asumisele sundida hoopis sõjategevus, ikaldus, hirm karistuse ees, püüe leida elamiseks soodsamaid tingimusi jms.

Liivimaa rüütelkond oli pidevalt hädas nii Venemaale, Poola-Liivimaale kui ka Kuramaale pagevate talupoegadega. Venemaaga kerkis jooksiktalupoegade väljaandmise küsimus eriti hoogsalt üles 1640. aastatel. 17. sajandi teisel poolel muutus aga aktuaalsemaks Latgale-suunaline üle piiri jooksnud talupoegade väljaandmise küsimus. Tegelikult toimus nii Venemaale kui Poola-Liivimaale pagened talupoegade väljaandmine väga piiratud ulatuses, olles eelnevalt nõudnud kõigil tasandil pingelisi läbirääkimisi.

Võrreldes talupoegade siirdumisega üle provintsi piiride oli mõisnikkonnale pea sama ohtlik talupoegade pagemine linnadesse. Nii Riias kui Tartus püsis kogu 17. sajandi jooksul edasi keskajast pärit põhimõte – *linnaõhk teeb vabaks*. 16. sajandi teisest poolest kätkes Riias see printsiip nn *praescriptio biennalis* privileegis, mille järgi ei kuulunud linna siirdunud talupojad enam endistele pärushärradele väljaandmisele pärast kaht linnas elatud aastat. Läbi 17. sajandi annavad allikad tunnistust Riia rae poolt selle õiguse küllalt järjekindlast kasutamisest. Samas käis pidev võitlus selle eesõiguse säilitamise eest. Mõistagi oli mõisnikkond huvitatud linnade sellekohaste eesõiguste täielikust kaotamisest. Lõplikult tühistati Riia linna vaadeldav privileeg aga alles Vene võimuperioodil.

Kokkuvõtvalt võib näha, et kogu Rootsi võimuperioodil püüdis Liivimaa rüütelkond oma jooksiktalupoegade tagasi saamisel eriti Vene ja Poola aladelt ja linnadest nii palju kui võimalik kasutada riigi abi. Nii said kindralkubernerist Riias ja kuningakojust Stockholmis instantsid, kuhu oli võimalik esitada sellekohaseid kaebuseid ja otsida riigipoolset toetust. Ühtlasi leidis mõisnikkond korduvate kindralkubeneri korralduste näol efektiivse vahendi hoidmaks talupoegi nende kohtadel ning tõhustamaks pagened talupoegade jälitamist ja väljaandmist.

Pärast mõisate reduktsiooni jäi sunnismaine kord Liivimaal püsima. Kroonumõisate talupoegadel polnud lubatud oma rentniku juurest mujale asuda ja pagemise korral kuulusid nad tagasitoomisele. Niisamuti jäi muutumatuks aadlitalupoegade sunnismaisuslik seisund, kes kuulusid väljaandmisele ka kroonumõisatest.

Venemaa eestlased ja Suur Terror.

Elektrooniliste allikapublikatsioonide andmete kriitiline analüüs

Aadu Must

Kogudes materjali Siberi eestlaste ajalugu käsitleva raamatu jaoks ning valmistudes järgmisteks arhiiviekspeditsioonideks Venemaale olen püüdnud läbi vaadata kogu Eestis kättesaadava teemakohase teabe, sh interneti ressursid. Üheks huvitavaks allikaks osutusid Venemaa *Memoriali* elektroonilised publikatsioonid Suure Terrori (1937–38) ohvritest. See materjal väärib eraldi käsitlemist mitmel põhjusel.

Üks neist on uute allikate teaduskäibes toomise probleem. Meie ajalooteadus on seisus, kus juba kasutuses oleva teabe ümberpakkimine ja läbikirjutamine ei suuda anda ei kvalitatiivselt uut ega lugejale laiemat huvi pakkuvaid üllitisi. Tartu Ülikooli arhiivinduse õppetooli töös on viimasel ajal sageli tõusetunud ajaloolasele vajalike allikmaterjalide küllaldasuse, kättesaadavuse ja usaldusväärsuse probleemid. Teadustööks vajaliku taustteabe leidmiseks kulub eesti (ka läti, leedu) ajaloolasel suurusjärg rohkem aega ning energiat, kui Lääne teabekeskonnas hüvesid nautival kolleegil. Meie peame arhiivist otsima isikuloolisi, ajaloolise geograafia või institutsioonide ajaloo andmeid, mille leidmiseks rootsi või saksa uurija sirutab käe oma raamaturiiuli poole, või vaatab internetist. See, et vene ajaloolastel on veel raskem, meid ei lohuta. Pigem vastupidi – üsna pika ajalooperioodi uurimisel vajame ka nende allikmaterjale ja usaldusväärseid uurimistulemusi.

Eelnevaga haakuvad tänaseks vägagi aktuaalsed elektrooniliste (esmajärjekorras *on-line*) publikatsioonide loomise ja kasutamise perspektiivikuse probleemid. Eks internet ole ju meilgi olemas, ainult selles pole piisavalt meie endi ajalugu käsitlevaid teatmematerjale. Ja muidugi lisandub ajaloolastele kohustuslik küsimus: kas elektroonilised publikatsioonid on üldse usaldusväärsed ja kas nende suhtes saab rakendada mingisuguseidki allikakriitika meetodeid?

Metoodiliste probleemide kõrval on käesoleval artiklil konkreetne teaduslik ülesanne – täita senises ajalooteadmises esinevaid lünki meie Venemaale väljarännanud rahvuskaaslaste ajaloo uurimisel. See on üks osa eesti rahva ajaloost. Tegemist on ühe *argitõega*, mis vajaks

nähtavasti kriitilist ülevaatamist. Eestlaste kollektiivses mälus on *Venemaa eestlasel* negatiivne värving: eriti 1924. aastast on nad kommunistid-riigikukutajad, sõjajärgsest perioodist poolkeelsed-poolharitud rikutud närvidega partorgid ja direktorid. Oma rahvuskaaslaste traagilisest ajaloost Venemaal ning nõukogude võimude tegelikust suhtumisest eestlastesse teame aga suhteliselt vähe.

Venemaa *Memoriali* publikatsioonid

Memorial on ülevenemaaline poliitilise terrori ajalugu uuriv demokraatlik ühendus, Eesti Memento sõsarorganisatsioon. Suure osa selle liikmetest moodustavad endised poliitvangid. Tugevat toetust osutavad Lääne demokraatlikud institutsioonid (eriti Sorosi Avatud Ühiskonna fond). *Memoriali* publitseerimistöö põhisisuks on repressioonide ajalugu käsitlevate dokumentide ja eriti represseeritute nimekirjade avaldamine. Ka *Memoriali* erinevate väljaannete koostajate ring on sarnane: osalejateks on ajaloolased, *Memoriali* aktivistid ja – kohalike julgeolekuorganite juhid. Materjali on avaldatud nii paberalusel raamatutena kui ka elektrooniliselt *Memoriali* veebilehtedel.¹ Töö väärtuslikuks vahelokkuvõtteks on koondpublikatsioon CD-ROMil.² Nimetatud andmekogude põhjal koostatud koondandmebaas *Venemaa eestlased – Suure Terrori ohvrid*³ (selle koostamise metoodikast vt allpool) ongi järgneva käsitluse allikmaterjaliks.

Venemaa *Memorial* ja selle osakonnad on publitseerinud suure hulga ohvrite nimekirju.⁴ CD-ROM versioonis on neid mugav kasutada – andmed on esitatud nii tekstiversioonina kui ka *Exceli* tabelitena (mis on omakorda lihtsalt konverteeritavad muudesse andmebaasi

¹ Общественное Движение Мемориал. [http://www.memorial.ru] 06.08.2002.

² Жертвы политического Террора в СССР. База данных и списки жертв политических репрессий из 43 регионов более 640 000 имен. Книги памяти. Памятники и памятные знаки. Карта ГУЛАГа. Справочник по ГУЛАГу. ГУЛАГ в документах. Воспоминания бывших узников. Творчество и быт ГУЛАГа. Принудительные миграции в СССР. Структура ВЧК-ОГПУ-НКВД-КГБ. Биографии

Руководящих работников НКВД. Библиография по истории политических репрессий. Второе издание. [Публикация на CD-ROM-e]. Москва: Всероссийское Общество «Мемориал», 2002.

³ Venemaa eestlased – Suure Terrori ohvrid. Elektrooniline andmebaas. Koostaja Aadu Must. TÜ arhiivinduse õppetoolis.

⁴ Vt selle kohta lähemalt: Список книг памяти. / Жертвы Политического Террора в СССР. Публикация на CD-ROM. Москва, 2001.

formaatidesse). Elektroonilise publikatsiooni väärtust tõstab oluliselt seegi, et samas on publitseeritud GULAGi⁵ asukate loomingu kataaloog,⁶ mahukad teatmikud GULAGist⁷ ja NKVD struktuurist ning juhtidest,⁸ aga samuti ulatuslik teemakohane bibliograafia. Samas on omad eelised ka interneti versioonil – seda täiendatakse pidevalt ja ka eestlasi kajastavatele andmetele on tulnud olulist lisa. Näiteks 2001. aasta augustis lisandus Irkutski terroriohvrite andmebaasi ligi 10 000 uut kirjet,⁹ sh paarkümmend eestlaste oma.

Memoriali publikatsioonidel on vaieldamatult ka oluline poliitiline tähtsus. Massirepressioonide teema on tundlik demokraatia indikaator ning vastavate materjalide publitseerimise aktiivsus on korrelatsioonis ühiskonna distantseerumisega terrorit teostanud režiimist.

Suure Terrori ohvrite nimekirjad

Esimene küsimus mistahes andmestiku kasutamisel on selle esinduslikkus. Millises ulatuses käsitlevad nimetatud nimekirjad tegelikke terrori ohvreid? Kui suured ja millise iseloomuga on andmestikus esinevad lüngad?

Nagu tabelist 1 näha, on tegemist vaid tagasihoidliku osaga Venemaa ja N Liidu territooriumist. Samas on olemas andmestik mitme olulise eestlaste asuala (Loode-Venemaa, Tomski oblast ja Krasnojarski krai) kohta. Väga tugevalt moonutab pilti Leningradi linna ja oblasti andmete osaline esitamine – kuna selle niivõrd tähtsa piirkonna osas 1938. aasta andmed puuduvad, näitavad kõik tabelid ja graafikud selle aasta kaotusi (võrreldes 1937. aastaga) tugevasti väiksemana.

⁵ GULAG (ГУЛАГ – Главное управление лагерей) – Laagrite Peavalitsus. OGPU, NKVD ja N Liidu Siseministeeriumi alluvuses tegutsenud hiigelorganisatsioon, millele allusid vangilaagrid ning spetsiaalsed vangide tööjõul baseeruvad harukondlikud peavalitsused. Tegutses kuni 1960. aastani.

⁶ Творчество и быт ГУЛАГа. Графика. Живопись. Скульптура. Рукоделие. Разное. Музейное собрание общества «Мемориал» (kataloogis on kajastatud mh 1948. aastal Tartus arreteeritud Ülo-Ilmar Soosteri looming).

⁷ Система исправительно-трудовых лагерей в СССР. Составитель М. Б. Смирнов. Авторы вступительных и справочных статей: М. Джекобсон, А. И. Кокурин, С. В. Кривенко, С. П. Сигачев, М. Б. Смирнов, С. Г. Филиппов, Д. В. Шкапов. Научные редакторы: Н. Г. Охотин, А. Б. Рогинский Москва: «Звенья», 1998. Elektrooniline publikatsioon: НИИЦ «Мемориал» (Москва) в 1998 году / Жертвы Политического Трора в СССР.

⁸ Н. В. Петров, К. В. Скоркин. Кто руководил НКВД 1934–1941. Справочник. Под редакцией Н. Г. Охотина и А. Б. Рогинского. Москва, 1999.

⁹ [http://memorial.ru/news/frame.html]. 06.01.2003.

Tabel 1. Memoriali elektroonilised publikatsioonid stalinliku terrori ohvritest¹⁰

Piirkond: krai (k), oblast (o), aut. vab (ANSV)	Kronoloogilised raamid	Kajastatud repressioonide liik	Publitseeritud osa (alfabeedist)	Nimekirjas eestlasi
Loode Venemaa				
Leningradi o	1937	Surmaotsus	Kõik	757
Pihkva o	1920.–50. aastad	Surmaotsus	Kõik	1027
Karjala ANSV	1937–38	Surmaotsus	Kõik	46
Tööstuslik keskrajoon				
Moskva o	1920.–50. aastad	Surmaotsus	Kõik	150
Jaroslavli o	1937–38	Surmaotsus	Kõik	82
Kalinini o	1930.–40. aastad	Surmaotsus	Kõik	19
Smolenski o	1930.–40. aastad	Surmaotsus	Kõik	34
Tuula o	1937–38	Surmaotsus	Kõik	8
Mustmulla keskrajoon				
Orjoli o	1930.–40. aastad	Surmaotsus	Kõik	6
Kurski o	1930.–40. aastad	Vangistus, surmaotsus	Kõik	2
Lipetski o	?	Surmaotsus	Kõik	2
Voroneži o	1930.–40. aastad	Vangistus, surmaotsus	Kõik	1
Volga-Vjatka rajoon				
Mari ANSV	1930.–50. aastad	Vangistus, surmaotsus	Kõik	5
Kirovi o	1937–38	Surmaotsus	Kõik	290
Venemaa Euroopa-osa Põhjarajoon				
Komi ANSV	1930.–50. aastad	Vangistus, surmaotsus	Kõik	74
Volgamaa				
Uljanovski o	1920.–50. aastad	Vangistus, surmaotsus	Kõik	49
Astrahani o	1930.–40. aastad	Surmaotsus	Kõik	2
Põhja-Kaukaasia				
Põhja-Osseedi ANSV	1930.–50. aastad	Surmaotsus	Kõik	2
Uural				
Sverdlovski o (sh Nižni-Tagil)	1930.–50. aastad	Vangistus, surmaotsus	A–B	34
Baškiiri ANSV	1920.–50. aastad	Surmaotsus	A–I	17

¹⁰ Autor tänab prof Ott Kursi Venemaa geograafiat käsitlevate nõuannete eest.

Piirkond: krai (k), oblast (o), aut. vab (ANSV)	Kronoloogilised raamid	Kajastatud repressioonide liik	Publitseeritud osa (alfabeetist)	Nimekirjas eestlasi
Lääne-Siber				
Tjumeni o	1930.–40. aastad	Surmaotsus	Kõik	12
Tomski o ¹¹	1930.–50. aastad	Vangistus, surmaotsus	Kõik	275
Kemerovo o	1930.–50. aastad	Vangistus, surmaotsus	Kõik	13
Altai k	1919–30	Vangistus, surmaotsus	Kõik	3
Ida-Siber				
Krasnojarski k	1930.–50. aastad	Vangistus, surmaotsus	Kõik	231
Irkutski o ¹²	1930.–40. aastad	Vangistus, surmaotsus	A–K	25
Kaug-Ida				
Magadani o	1930.–40. aastad	Surmaotsus	Kõik	34
Kasahstan				
Alma-Ata o	1920.–50. aastad	Surmaotsus	Kõik	4
Pavlodar o	1930.–40. aastad	Surmaotsus	Kõik	1

Ka olemasolevad andmebaasid, mis on koostatud rehabiliteerimis- andmestike põhjal, pole kaugeltki täielikud. Näiteks Astrahani oblasti nimekirjade¹³ publitseerijate käsutusse anti FSB¹⁴ arhiivist andmed 5575 repressseeritu ja sh 1065 surmamõistetud kohta, kuid repressioonide läbiviimisega olnud selles piirkonnas hõivatud veel kahe sõjatribunali (NKVD vägede ja garnisoni oma), mitmed krai, oblasti, *basseini*, raudtee jm kohtud, kõigi väeliikide sõjatribunalid ja N Liidu Ülemkohus, ning vastavaid andmestikke saabuvat küll Moskvast, Kiievist, Tbilisist, Vladivostokist, Rostovist Donil, Samaarast, Saraatovist, Volgogradist ...¹⁵ Nii ei julge ka publikatsiooni koostajad ise veel prognoosida, milliseks peaksid kujunema lõplikud arvud.

¹¹ Publitseeritud ainult Internetis: [http://www.memorial.tomsk.ru:8101/book/index1.htm]. 06.01.2003.

¹² Täielik versioon on esitatud Internetis: [http://www.memorial.ru/first.html]. 06.01.2003.

¹³ Из тьмы забвения: Книга памяти жертв политических репрессий: 1918-1954. Астрахань. ИПК «Волга». 2000. Т.1. 480 с.; vt ka: [http://adm.astranet.ru/memory/] 06.08.2002.

¹⁴ FSB (Федеральная служба безопасности) – Venemaa Föderaalne Julgeolekuteenistus, nõukogudeaegse KGB (Riiklik Julgeolekukomitee) järglane.

¹⁵ [http://adm.astranet.ru/memory/editors.htm]. 06.08.2002.

Üheks hindamiskriteeriumiks saaksid olla mõne allikate ja uuri-
mustega hästi kaetud võtmepiirkonna mikroanalüüsi andmed, mille-
ga *Memoriali* nimekirju võrrelda. Otsisin selliseid andmeid Pihkva ob-
lasti kohta. Ilmar Arens on nimetanud Polna rajoonis represseeritud
kunagiste alatskivilaste perekonnanimesid – Aid, Kreos, Laht, Meos,
Mesipuu, Must, Uusen, Saag ja Saar.¹⁶ Andmebaasis on Jakob Ait (mis
võib teisel ka ehk Aid olla) ja Paulina Meos aga Kreos, Laht, Mes-
ipuu, Must, Uusen, Saag ja Saar puuduvad. Kas see näitab andmebaa-
si lünklikkust? Jah ja ei. Pihkvamaa andmestik peaks haarama kõiki
alates 1920. aastatest poliitilistel põhjustel surmamõistetute nimesid,
kuid näiteks koonduslaagrites ülejõu käiva töö, ebainimlike elutingi-
muste ja haiguste tagajärjel surnuid see ei peagi kajastama.

Tomski mail sealsete eesti külade ajalugu uurinud praegune
Kaseküla (Berjovzovka) eestlannast kooliõpetaja Alla Koot näitab,¹⁷ et
1937.–38. aasta repressioonide ajal arreteeriti Vambola külas 52 ini-
mest,¹⁸ neist tuli tagasi vaid kaks, hukkunuid oli 50. *Memoriali* nime-
kirjas on vambolalasi 15. Tõsi – Alla Koodi andmetes on veel tund-
matu suurus x – ta olevat arvesse võtnud ka need vambolalased, kes
arreteeriti Tomskis või Kemerovos. Nii pole andmed jällegi kahjuks
üks-üheselt võrreldavad ning andmebaasis leiduv lünk ei ole täpselt
hinnatav.

Kalinini oblastist jällegi on elektroonilises andmebaasis vaid 19
Suure Terrori käigus tapetud eestlase andmed, aga neist paigust pärit
kodu-uurija Richard Käär ütleb, et on nimede järgi samadest nime-
kirjadest üles leidnud 63 eestlast.¹⁹

Juba andmestiku haardelt on elektroonilised publikatsioonid erine-
vad. Nagu tabelist 1 näeme, erinevad materjalid oma kronoloogilistelt
raamidelt. Mõnel juhul on püütud avaldada andmed kõigi nõukogude
poliitilise terrori ohvrite kohta alates nõukogude võimu algusest kuni
lõpuni. Teisel on keskendutud Suure Terrori aastatele. Mõnel juhul on
tööjärg alles kusagil 1930. aasta kandis.

Eeltoodust tulenevad mitmed järeldused andmete analüüsimiseks
ja esitamiseks. Esiteks tuleb kõiki arvulisi näiteid võtta kui mini-
maalseid. Algandmestiku puudulikkus muudab mõttetuks ka suure

¹⁶ Ilmar Arens. Peipsitagused eestlased. Fakte, dokumente ja mälestuspilte Ida-
Peipsimaa uurimisult 1943–1944. Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994. Lk 32.

¹⁷ Алла Котт. История Эстонской общины в Томской области. Дипломная
работа. Научный руководитель Е. Л. Львова. Томск, 1996. С. 51. Käsikiri Tomski
Riikliku Ülikooli Oktoobrielse kodumaa ajaloo kateedris.

¹⁸ Võrdluseks: Teises maailmasõjas hukkus A. Koodi ülalviidatud töö andmetel 26
vambolalast.

¹⁹ Richard Kääri kiri autorile 4. oktoobrist 2002.

täpsuse taotlemise suhtarvude esitamisel. See tähendab, et kui arvuti esitab mingis piirkonnaks kolhoosnike osakaaluks represseeritud hulgas 23,82 protsenti, võime südametunnistuse piinadeta kirjutada *ligikaudu veerand*. Kuna järgnev jutt käib Venemaa eestlastest, oleme loobunud seda igal juhul eraldi üle rõhutamast. Seega: kui tekstis on mainitud, et mingis oblastis hukatutest noorim oli 16-aastane koolipoiss, siis tähendab see noorimat eestlast. Kogu Venemaa represseeritud andmestikku pole autor läbi töötanud isegi mitte võrdlusandmete esitamiseks.

Suure Terrori operatsioonid ja institutsioonid

Suur Terror tähendab enamuses ajalooraamatutes 1930. aastatel aset leidnud stalinlike repressioonide lainet. Selle ajaliste raamide osas esineb olulisi kõikumisi. Robert Conquest, teema tunnustatuim uurija, mahutab termini alla 1936.–38. aasta repressioonid.²⁰ Mõnikord on Suurt Terrorit samastatud *ježovštšinaga* – perioodiga mil NKVD juhiks oli Nikolai Ježov.²¹ Mõnikord antakse sünonüümiks aasta 1937. Käesolevas artiklis võtan vaatluse alla massiliste hukkamiste kõrgperioodi 1937. aasta juunist kuni 1938. aasta novembrini.

Ametlike andmete kohaselt arreteeriti Vene NFSV kriminaalkodeksi 58. paragrahvi alusel 1937.–38. aastal üle pooleteise miljoni inimese. Neist rohkem kui 681 000 mõisteti surma. Parteilise suunise selle terrori läbiviimiseks andis NLKP 1937. aasta veebruari-märtsipleenum, mis nõudis, et NKVD viiks lõpule *trotskistide ja muude fašistlike agentide paljastamise ja hävitamise*. Parteioorganisatsioonidele tehti ülesandeks osutada NKVD organitele selles töös igakülget abi.

Tollesse perioodi mahtus mitmeid erinevaid, kohati üksteisega põimuvaid vägivallakampaaniaid. Erinev oli ka *süüasjade* menetlemise kord, sellega seotud institutsioonid.

Hävitustöö armees, parteis, riigiasutustes

Suur Terror oli sisse juhatatud 1936. aastal ägenenud võimuvõitlusega kõrgemas juhtkonnas, partei *puhastustega*, kõmuliste poliitiliste

²⁰ Robert Conquest. The Great Terror. A Reassessment. London: Pimlico, 1990.

²¹ Nikolai Ježov (1895–1940) – Suure Terrori juhtiv täideviija, N Liidu siseasjade rahvakomissar 1936. aasta septembrist kuni 1938. aasta novembrini. Arreteeriti 1939. aasta aprillis ja hukati 1940. aasta veebruaris.

näidisprotsessidega, mis toimusid vähemalt väliselt protsessuaalsest reeglistest rangelt kinni pidades ametlike kohtute ees. Sama taktika jätkus, ehkki väga tagasihoidlikus mahus, ka Suure Terrori ajal.

Kohtud. Koondandmebaasis esinevad liiduvabariikide ning Venemaa kraide ja oblastite kohtud surmaotsuste langetajana harva. Tegemist on mitmesuguste näidisprotsessidega, väljasõiduistungitega. Nii näiteks on Leningradi oblastikohtu erikolleegium 1937. aasta sügisel surma mõistnud vanemagronoom Ivan (Jaan) Valge ja vanemzootehnik Ivan (Jaan) Lõhmuse.

Ülemkohtu sõjakolleegium. Uus terrorilaine algas 1937. aasta juunis rünnakuga armee juhtkonna vastu, milles kannatasid ka eestlastest ohvitserid.²² Jätkusid *puhastused* parteis, 1937. aasta sügisel ägenesid rünnakud Kominterni vastu. 1937. aasta oktoobris teatas Georgi Dimitrov, et NKVD on Kominterni aparaadis avastanud spionaažiorganisatsiooni ja novembris kuulutas Stalin Dimitrovile, et Kominterni pugenud trotskistid on rahvusvahelised provokaatorid ja fašismi kõige raevukamad agendid ning tuleb hävitada. Järgnes N Liidu resideerivate välismaa komparteide detsimeerimine. Marc Janseni ja Nikita Petrovi andmetel kannatas väga rängalt Poola kompartei, hukati selle keskkomitee 46 liiget ja 24 liikmekandidaati, kuid Kreeka, Soome ja Eesti operatsioonides olnud surmamõistetute protsent veelgi kõrgem.²³ Juba 11. novembril 1937 on maha lastud mitmed eestlastest Kominterni tegelased (Johannes Käspert, Rudolf Vakman, Jaan Laagus).

Andmebaasidest selgub, et eestlastest Kominterni täitevkomitee töötajad, kõrgemad valitsusametnikud, armee, laevastiku, sõjaväeluure ja NKVD ohvitserid, samuti ministeeriumites, raudteel, suurettevõtetes, pankades jm vastutavatel ametikohtadel töötavad isikud mõisteti surma N Liidu Ülemkohtu sõjakolleegiumi otsusega. Selle kohtuinstantsi ette sattunud eestlaste arreteerimise kulminatsiooniks on olnud 1937. aasta detsember. Vaatamata N Liidu Ülemkohtu nime kasutamisele ei saa väita, nagu olnuks tegemist juriidiliselt legaalse kohtupidamisega. Jansen ja Petrov väidavad, et 1937. aasta veebruarist kuni 1938. aasta septembrini on Stalin koos mõne poliitbüroo liikmega koostanud Ülemkohtu sõjakolleegiumi otsuseid, usurpeerides nii kohtuvõimu. Selle skeemi järgi hukati ainult partei ja riigi eliiti kuuluvaid inimesi.²⁴ N Liidu Ülemkohtu erikolleegiumi otsusega mõisteti surma armeekomandör August Kork.

²² Selle kohta on autoril valminud ja ootab publitseerimist artikkel *Eestlased ja Suur Terror Venemaa erinevates piirkondades*.

²³ **Marc Jansen, Nikita Petrov.** Stalin's loyal executioner. People's Commissar Nikolai Ezhov, 1895–1940. Hoover Institution Press Publication, 2002. P. 99–101. [http://www.hoover.org/publications/books/fulltext/ezhov/]. 11.12.2002.

²⁴ **M. Jansen, N. Petrov.** Stalin's loyal executioner. P. 103.

Sõjatribunalide poolt Suure Terrori perioodil surma mõistatud eestlaste kohta on vähe andmeid. 1937. aasta augustis ja septembris ning 1938. aasta juulis on Leningradi ja Siberi sõjaväeringkonna sõjatribunalid surma mõistnud viis meest. Need olid *numbritehase* vaneminsener-konstruktor Fjodor Kudevito, kaubaauriku *Ob* kapten August Kaev, tehase *Krasnaja Zarja* (punane koit) aparaaditsehhi ülem Robert Reinvold, kalur August Vendik ja Krasnojarski krai tervishoiuosakonna elektrimontöör Andrei Koima.

Erikord. Paul Männik ja Roman Birk, esimene NKVD Riikliku julgeoleku peavalitsuse sektoriülem, teine ajakirjanik ja NKVD kaastööline, lasti 1937. aastal spionaažis süüdistatuna maha *erikorras*.

Massilised hukkamised. Kulakutevastane operatsioon ja troikad

Rõhuv enamus nõukogude võimude poolt poliitilistel põhjustel hukatutest mõisteti surma kohtuväliste organite poolt. Traditsioon sai alguse ČK-ga²⁵, mille kolleegiumid võisid määrata mitmesuguseid karistusi, sh inimesi vangilaagrisse või mahalaskmisele saata. Näiteks Simbirski kubermangu ČK kolleegium on 1921. aastal eestlasest tööliste ja viie lapse isa Aleksander Sarapiku kaheks aastaks vangi mõistnud.

OGPU²⁶ kolleegium ja NKVD erinõupidamine. 1923. aastal OGPU-ks reorganiseeritud poliitilises politseis oli surmamõistmise õigus ainult selle kõrgemal keskorganil – kolleegiumil. Iga kohtadelt saabunud toimiku vaatas läbi üks keskaparaadi osakondadest. See võis toimiku täiendavaks uurimiseks tagasi saata, suunata kohtule või prokuratuurile, või esitada kolleegiumile surmaotsuse kinnitamiseks. Kohtutele saadeti materjalid siiski aruharva – risk, et need saadetakse täiendavale uurimisele või koguni lõpetatakse süüütõendite puudumisel oli tollal veel suur. Kolleegium töötas tavaliselt vaid kolmeliikmelise kvoorumiga ja konveiermeetodil – mõnetunniste istungite jooksul on langetatud kuni poolsada, aga mõnikord rohkemgi

²⁵ ČК (ЧК – чрезвычайная комиссия) – Erakorraline komisjon võitluseks kontr-revolutsiooni ja sabotaažiga, Nõukogude Venemaa riiklik julgeolekuteenistus 1917. aasta detsembrist kuni 1922. aasta veebruarini (mil reorganiseeriti GPU-ks).

²⁶ OGPU (ОГПУ – Объединенное государственное политическое управление) – Ühendatud riiklik poliitvalitsus. 1922. aasta veebruaris reorganiseeriti Venemaal senine riiklik julgeolekuteenistus ČК GPU-ks, Riiklikuks Poliitvalitsuseks Siseasjade Rahvakomissariaadi (NKVD) juures. 1923. aastal muudeti see seoses N Liidu moodustamisega N Liidu Rahvakomissaride Nõukogule alluvaks OGPU-ks – Ühendatud poliitvalitsuseks.

otsuseid. Istungeid juhatas reeglina OGPU aseesimees G. G. Jagoda.²⁷ 1928. aastal langetas OGPU kolleegium 440 surmaotsust. 1929. ja 1930. aastal juba 1383 ja 1229 surmaotsust.

OGPU kolleegiumi otsusel 1932.–33. aastal surma mõistetutest leiduvad koondandmebaasis Leningradi oblasti eestlastest talupojad Rosalia Vaht, Jaan Vaht, Albert Kaur ja Moskva tehastes töötanud Aleksandr Haavakivi ja Jaan Genno (Henno).

1934. aastal loodud NKVD-s omas sarnaseid funktsioone erinõupidamine.²⁸ Eesti lugejale on kättesaadav 8. aprillil 1937 kinnitatud NKVD erinõupidamise eeskiri.²⁹ Erinõupidamises pidid osalema Siseasjade rahvakomissar (esimees), tema asetäitjad, NKVD volinik Vene NFSV-s, miilitsa peavalitsuse ülem ja vastavalt süüasjale ka liiduvabariigi siseasjade rahvakomissar, samuti N Liidu peaprokurör või tema asetäitja. Selle instruksiooni kohaselt tegeles erinõupidamine ühiskonnale ohtlike inimeste asumisele või 5–8 aastaks vangilaagrisse saatmisega. Surmaotsuste langetamist instruksioon ette ei näinud.

Koondandmebaasis on NKVD erinõupidamine Suure Terrori eestlastele langetanud enam kui 30 otsust. Surmanuhtluste kõrval on määratud ka 10 aastast (harvemini kaheksa või viis aastast) vangistust.

Troikad. 1924. aastal sai OGPU õiguse luua Üleliidulise Kesktaitevkomitee Presiidiumi poolt kõrgendatud banditismiohuga piirkonnaks kuulutatud aladel kohtutroikad. Troika (kolmik) loodi tavaliselt mõneks kuuks, vahel aastaks. Troika esimeheks oli OGPU kohaliku piirkonna esimees või tema asetäitja, liikmeteks parteiorganite ja prokuratuuri esindaja. Troikade langetatud surmaotsused kinnitati OGPU kolleegiumis Moskvast. Troikade asjaajamine oli lihtne – materjalid saadi otse volinikelt, otsused tehti tagaselja. Aastatel 1926–29 langetasid troikad üle 3000 surmaotsuse. 1930. aastal loodi kollektiviseerimise läbiviimiseks troikad juba kõikide OGPU volinike juurde ja aastaga saatsid need surma 18 966 inimest. 1934. aastal, seoses NKVD moodustamisega senised troikad ajutiselt likvideeriti. Taas rakendati neid 1937. aasta augustist kuni 1938. aasta novembrini ning olid Suure Terrori keskseks tööriistaks (üle 400 000 surmaotsuse).³⁰

²⁷ Genrih Jagoda (1891–1938) – Poliitilise terrori juhte N Liidus. Oli 1922–29 OGPU eriosakonna ülem, 1924–34 OGPU erinõupidamise liige, 1934. aasta juulist kuni 1936. aasta septembrini N Liidu Siseasjade Rahvakomissar. Seejärel N Liidu Side Rahvakomissar. Arreteeriti 1937. aasta märtsis, mõisteti *paremtrotskistliku bloki* kohtuprotsessil surma ja lasti 1938. aasta märtsis maha.

²⁸ Московский Мартиролог. Списки расстрелянных по политическим обвинениям в годы советской власти. / Жертвы Политического Террора в СССР.
²⁹ Vt: Võimatu vaikida. I. Koostaja Hilda Sabbo. Tallinn, 1996. Lk 344.

³⁰ Московский Мартиролог.

Kulakutevastane operatsioon. 1937. aasta juunis käivitas kompartei juhtkond juba laiu rahvakihte haaravat massilist terrorikampaaniat *sotsiaalselt vaenuliku elemendi* hävitamiseks. Selle ettevalmistamisele oli pühendatud 23.–29. juunil toimunud keskkomitee pleenum. Veel enne pleenumi lõppu, 28. juunil, võttis poliitbüroo vastu otsuse *Väljasaadetud kulakute ülestõusuorganisatsiooni avastamisest Lääne-Siberi krais*. Uurimise kiirendamiseks ja surmanuhtluse rakendamiseks otsustati luua troika eesotsas krai NKVD ülemaga. Troika liikmeteks said ka krai kompartei esimene sekretär ning prokurör. Troikade võimutäius oli veel suurem kui varasematel aegadel – nende otsused olid lõplikud ega vajanud keskasutuste kinnitust.

Juba 23. juunil said kohalikud NKVD ülemad käsu alustada juurdlust vangis istuvate rahvavaenlaste suhtes.³¹ 2. juulil otsustas poliitbüroo alustada operatsiooni kulakute, kriminaalkurjategijate jt nõukogudevastaste elementide vastu üleriigilises mastaabis. Kurikuulsad troikad (NKVD ülem, kompartei sekretär, prokurör) käivitusid kõigis liiduvabariikides, autonoomsetes vabariikides, kraisdes ja oblastites.

30. juulil 1937. kirjutas Ježov alla operatiivkäskkirja nr 00447 *kulakute* operatsiooni alguse kohta. Järgmisel päeval kinnitas selle kompartei poliitbüroo. 7. augustil 1937 said liiduvabariikide, kraide ja oblastite prokurörid N Liidu peaprokurörit Andrei Võšinskilt korralduse *aktiivsest kaasabist operatsiooni edukale läbiviimisele*, milles kinnitati, et protsessuaalsetest normidest kinnipidamine ning prokuröri sanktsioon arreteerimise läbiviimiseks ei ole vajalik.³² Käskkirja nr 00447 sätestas ka ahelreaktsiooni skeemi – *juurdluse* käigus ilmsiks tulnud *kuritegelikud seosed* käivitasid automaatselt järgmise *süüasja*.³³

Kõigile piirkondadele (liidu- ja autonoomsetele vabariikidele, oblastitele, kraidele) määrati kindlad kvoodid, kui palju *vaenlasi* tuleb kahjutuks teha. Terrorikonveieri sujuvaks töötamiseks määrati kindlaks süüdlaste kategooriad (mis kehtisid ka järgnevate *rahvusoperatsioonide* puhul) – esimesse kategooriasse liigitatud kuulusid maha-laskmisele, teise kategooriasse kuuluvad aga vangilaagrisse saatmisele.

8. juulil kandis Lääne-Siberi NKVD šeff S. N. Mironov Ježovile ette, et on registreeritud 25 944 inimest – neist 10 924 esimeses ja 15 036 teises kategoorias. Kaks päeva hiljem teatas Moskva parteijuht

³¹ R. Conquest. The Great Terror. P. 79–82.

³² Из истории политических репрессий в Татарской АССР в годы «ежовщины» (1937–1938 гг.).

³³ Samas.

N. S. Hruštšov Stalinile et Moskva linnas ja oblastis on 41 305 karistuse kandnud kulakut ja kriminaalkurjategijat, kellest 8500 tuleks liigitada esimesse kategooriasse. Ühtlasi esitas Hruštšov iseenda kandidatuuri troika liikme kohale, mida millegipärast ei rahuldatud.³⁴ Leningradi linna esimese kategooria normiks sai esialgu 4000 inimest.³⁵

Kuidas oli võimalik massilist terrorit niivõrd kiiresti ette valmistada? Nõukogude massirepressioonide läbiviimisel oli eriline roll nimekirjade süsteemil. Juba 1920. aastatest peale oli nõukogude poliitilise politsei keskselt ülesandeks pidada endiste tsaariarmee ohvitseride ja riigiametnike, valgekaartlaste, nõukogudevastastest talurahva- jm rahutustest osavõtjate, poliitemigrantide, sõjavangide, emigratsioonist naasnute, kulakute, vangisistunute, usukoguduste liikmete jne jne nimekirju. Piisas vaid käsust ja kõik ühe või teise nimekirja kantud inimesed (kes veel elus ja alles) arreteeriti.

16. juulil tehti liiduvabariikide ja oblastite NKVD juhtidele Moskovas operatiivnõupidamisel selgeks, mis juhtub nendega omade seast, kes üritust leigelt võtavad: nõupidamise lõppedes seal kriitika alla sattunud NKVD kõrged ohvitserid arreteeriti, ülejäänud sõitsid rusutuna laiali.³⁶

Kulakutevastane massioperatsioon pidi kestma 20. augustist 20. novembrini. Varsti olid agaramatel kvoodid täis ja neid hakati sotsialistliku võistluse korras ületama. Näiteks Lääne-Siberi kvoot oli 17 000, kellest 5000 kuulus 1. kategooriasse. Aga oktoobri alguseks oli juba üle 25 000 arreteeritud ja neist 14 000 surma mõistetud. Täiendavaid kvote küsiti, saadi ja ületati veel 1938. aasta jaanuaris.³⁷ 1. veebruariks oli kulakute-vastane kampaania siiski (v.a Ukrainas) lõppenud.³⁸

See kampaania tõi kaasa massilise terrori ka Venemaa eestlaste seas. Nagu näeme, oli troikade surmakarussell kõige ägedam 1938. aasta oktoobris, mil need võtsid üle ja viisid mahalaskmiseni suure osa veel lõpetamata *siüüasju* (vt allpool).

³⁴ Võimatu vaikida. I. Lk 297.

³⁵ Ленинградский мартиролог: 1937–1938. Т. 1 Август–сентябрь 1937 года. Санкт-Петербург: Издательство Российской национальной библиотеки, 1995. С. 44.

³⁶ M. Jansen, N. Petrov. Stalin's loyal executioner. P. 83–84.

³⁷ Samas. Lk 85–93; vt ka: Võimatu vaikida. I. Lk 299–303.

³⁸ M. Jansen, N. Petrov. Stalin's loyal executioner. P. 132.

Rahvusoperatsioonid. Dvoikad ja eritroikad

Paralleelselt kulakutevastase operatsiooniga käivitused *rahvusoperatsioonid*. Neile pandi alus poliitbüroo otsusega ja sellele järgnenud Siseasjade rahvakomissari operatiivkäskkirjaga nr 00439 25. juulist 1937 *Kõigi kaitsetööstuses ja raudteetranspordis töötavate Saksamaa alamate arreteerimise kohta*. 9. augustil andis poliitbüroo NKVD-le käsu poolakate-vastase kampaania käivitamiseks³⁹ ja 11. augustil kirjutas Ježov alla käskkirja nr 00485 *Poola diversiooni ja spionaažirühmade ja Poola Sõjaväestatud Organisatsiooni likvideerimisest*. Suuremastaabiline operatsioon erinevates majandusharudes kestis 20. augustist 20. novembrini. 14. septembril on Stalin avaldanud rahulolu selle kulgemise üle.⁴⁰

Skeem, mida kasutati ka järgnevates *rahvuslikes operatsioonides*, oli järgmine. Süüdlased jagati juba traditsiooniliselt kahte kategooriasse (1=surmanuhtlus; 2=vangilaager). Süüasjade menetlemiseks loodi kohalikud *dvoikad* (paarid), kuhu kuulusid NKVD ülem ja prokurör. Eksisteeris *albumi süsteem*: iga 10 päeva tagant tuli tuli *dvoika* poolt allkirjastatud nimekirjad ehk albumid saata kinnitamiseks Moskvasse üleliidulisele *dvoikale* – Siseasjade rahvakomissarile Ježovile (või teda asendavale M. Frinovskile⁴¹) ja N Liidu Peaprokurörile Võšinskile allkirjutamiseks. Pärast seda viidi otsused täide. *Albumisüsteem* oli rahvasasjade menetlemisel kasutusel kuni 1938. aasta sügiseni. 15. septembril lõpetas kompartei poliitbüroo NKVD ettepanekul dvoikade tegevuse ja albumite süsteemi, kuna see meetod olnud – liiga aeglane. Vanglad olid täis, nimekirjade läbivaatamine Moskvast venis, mahlaskjad pidid ootama. Lahendamata asjade menetlemine koos surmanuhtluste määramise ja selle kohesele täitmisele pööramise õigusega anti nüüd kohalikele *eritroikadele*. Kahe kuu jooksul vaatasid need läbi 108 000 inimese *süüasjad* ja langetasid üle 72 000 surmaotsuse.

Ühegi suure terrorioperatsiooni nimetust ei tohiks kasutada ilma jutumärkideta. Kulakutevastane operatsioon tabas laiu rahvakihte, samuti oli lugu rahvusoperatsioonidega.

Järgnevalt suunati terror nende rahvusvähemuste vastu, kellele kodumaaks olid *kodanlik-fašistlikud piiririigid*. 31. jaanuaril andis

³⁹ Võimatu vaikida. I. Lk 299.

⁴⁰ M. Jansen, N. Petrov. Stalin's loyal executioner. P. 95–96.

⁴¹ Mihhail Frinovski (1898–1940) – Suure Terrori läbiviimise juhtivaid tegelasi. Oli 1936. aasta oktoobrist kuni 1938. aasta septembrini N Liidu Siseasjade Rahvakomissari asetäitja ja esimene asetäitja. Seejärel (kuni arreteerimiseni 1939. aasta aprillis) N Liidu Sõjalaevastiku rahvakomissar. Hukati 1940. aasta veebruaris.

poliitbüroo NKVD-le korralduse käivitada operatsioon sabotööride ja spioonide hävitamiseks poolakate, lätlaste, sakslaste, eestlaste, soomlaste jt seas ning viia see lõpule 15. aprilliks 1938.⁴² Krasnojarski krai (kus oli teatavasti arvukalt eestlastest ümberasuajaid) parteijuht Sobolev teatas küünilise avameelsusega, et on saabunud aeg lõpetada see *internatsionalismi mängimine*, kõik need poolakad, korealased, lätlased, sakslased jne *tuleb hävitada nagu hullud koerad* (millist avaldust talle küll hiljem pahaks pandi).⁴³ NKVD ei võtnud rahvusküsimust kunagi liiga täpselt. Ka eestlasi on hukkunud nii poolakate, sakslaste kui lätlaste vastaste operatsioonide käigus.

Poolakate hävitamise kampaania tabas ka eestlasi. Näiteks hili-sema Tomski oblasti alal, sh kuulsates eesti väljarändajate küldes Kasekülas, Medodatis ja Liliengofis ning Tomski linnas arreteeriti valdavalt 1937. aasta oktoobris-novembris poola sõjaväestatud terrorior-ganisatsiooni või poola natsionalistlikusse organisatsiooni kuulumi-ses süüdistatuna ning mõisteti surma vähemalt 12 eestlasti.

Publitseeritud elektroonilistes andmebaasides on *dvoikad* tituleeritud NL NKVD ja NL prokuratuuri *ühiskomisjoniks*. Selle ohvritest on andmebaasis tuhatkond surma mõistetud eestlast. Eestlaste arreteerimine-tapmine *dvoikade* otsusel on käivitunud juba 1937. aasta juulis-augustis (10,4%), saavutanud kulminatsiooni septembrist detsembrini (65%). Uus kampaania on aset leidnud 1938. aasta veebruaris-märtsis (19,2%). Tõenäoliselt võib samasse kategooriasse summeerida ka NKVD ja prokuratuuri *ühismääruse* alusel mahalastud inimesed (jaanuar 1938).

Allikpublikatsioonides on terroris osalenud institutsioonide nimed sageli ligikaudsed või ebatäpsed. Enam kui 600 eestlase puhul puudus andmestikus üldse viide otsuse langetanud organile. Mõnikord pole tehtud selget vahet *troikade* ja *eritroikade* vahel. Eestlastele eritroikade poolt langetatud surmaotsused kannavad 1938. aasta septembri ja oktoobri daatumeid. Samas tundub, et suur osa *troikade* poolt 1938. aasta oktoobris langetatud otsustest peaksid kuuluma *eritroikade* lahtrisse. Leningradi oblastis sadu surmaotsuseid langetanud NKVD *eritroika*, mis on tegutsenud 1937. aasta augustist detsembrini (eriti just septembris-oktoobris) seevastu peaks kuuluma *troikade* kategooriasse. Ka nimetus NKVD *organid* on ebamäärane ja tähendab tõenäoliselt troikat.

⁴² M. Jansen, N. Petrov. Stalin's loyal executioner. P. 98.

⁴³ Samas. Lk 85–93.

N. Ježovi mahavõtmine N Liidu Siseasjade rahvakomissari ametikohalt ja N Liidu Rahvakomissaride Nõukogu ja Kompartei Keskkomitee ühismäärus *Arreteerimistest, prokuröri järelvalvest ja juurdluse läbiviimisest* 17. novembrist 1938 lõpetas Suure Terrori.⁴⁴

Represseeritute andmebaasides esitatud teave

Oma ülesehituselt on erinevate piirkondade andmestikud sarnased. Kõik nad on koostatud represseeritute rehabiliteerimise toimikute põhjal ja andmed kordavad tollases asjaajamises kehtinud ankeedi lahtreid. Kõik nimetatud tunnused on säilitatud autori poolt koostatud represseeritud Venemaa eestlaste koondandmebaasis.

Üldised valikukriteeriumid. Rahvustunnus

Rahvustunnus on keskseks tunnuseks, millest lähtuvalt eestlased ongi *Memoriali* andmebaasidest välja selekteeritud. Eraldasin ka need, kes Eestis sündinud. Neist mitmed, kellel rahvustunnus puudus, kuid nimi oli eestipärane, lisasin koondandmebaasi. Eestis sündinud venelased, juudid, sakslased, poolakad, soomlased jt on aga käesoleva ülevaate aluseks olevatest materjalidest välja jäetud. Venemaal sündinud eestlaste otsimisest ainult nimekuju järgi olen loobunud. Neid saaks aidata leida vaid 19.–20. sajandi väljarändajate andmebaas, mille koostamine on paraku alles algusjärgus.

Isikut identifitseerivad andmed

Isikut identifitseerivateks andmeteks on perekonna-, ees- ja isanimi. Ehkki isanimi leiab meie asjaajamise traditsioonis suhteliselt tagasihoidlikku kasutamist, sisaldab see olulist lisateavet ning on seepärast represseeritud eestlaste andmebaasis kenasti alles hoitud.

Nimetatud andmete osas on mitmeid probleeme. Tingituna vene ja ladina alfabeetide erinevusest, aga samuti dokumentide koostajate kohati madalast intelligentsi ning haridustasemest, on eesti nimed mõnikord tugevasti moonutatud.⁴⁵ Valitseb kindel

⁴⁴ Из истории политических репрессий в Татарской АССР в годы «ежовщины» (1937–1938 гг.); vt ka: Võimatu vaikida. I. Lk 304–305.

⁴⁵ Vt probleemi kohta ka: **Aadu Must**. Küüditatud eestlaste ajalugu Tomski arhiivis. // Ajalooline Ajakiri. 2000. 4 (111). Lk 63.

seaduspärasus, et Venemaa arhiivides talletatud eestlaste nimede iga ümberkirjutamisega vene ametnike (või ka ajaloouurijate) poolt lisandub neisse paratamatult uusi vigu. Kuid näiteks Krasnojarski ja Tomski *Memorial* on suutnud luua positiivse erandi – tubli uurimistööga on mitmed vead parandatud (Golm → Holm, Olesk Jugan → Olesk Juhan; Pusep → Puusepp, Põišu → Põimu).

Nagu teada, pakuvad eesti nimed oma kasutajate kohta olulist lisateavet.⁴⁶ Kasutades võrdlusmaterjaliks autori poolt koostatud onomastilist andmebaasi⁴⁷ näeme, et enam kui viiendik Pihkvamaal represseeritud eestlaste nimedest on unikaalsed, see tähendab neid pandi vaid ühes Eesti kihelkonnas. Nii võime suhteliselt väikese eksimisvõimalusega üheselt kindlaks määrata vastavat nime kandva perekonna algkodu. Tõsi – perekonnanimede saamisest kuni Venemaale rändamiseni võis vastavat nime kandev inimene mitu korda kolida. Näiteks Läänemaalt Tallinnasse, sealt Narva ja alles seejärel Kroonlinna.

Kuna vaadeldavad eesti perekonnanimede andmebaasid on üles ehitatud administratiiv-territoriaalsel põhimõttel, olen vastava makroanalüüsi teostamisel lisaks unikaalsetele kasutanud ainult selliseid nimesid, mis on täpselt lokaliseeritavad vähemalt maakonna (mõnel juhul ka kubermangu) territooriumiga. Näiteks nime Varep algkoduks on Räpina ja Helme kihelkond, nimel Tanning Räpina ja Koeru, nimel Vattsar Räpina ja Võnnu, jne. Suure tõenäosusega võib arvata, et Pihkvamaal hukatud sellenimelised olid pärit just Räpinast. Ent piirdugem antud juhul vaid sellega, mis kindel. Varepi ja Vatsari nime algkodu puhul saame täita vähemalt kubermangu lahtri – mõlema nime kandjad on liivimaalaste järglased.

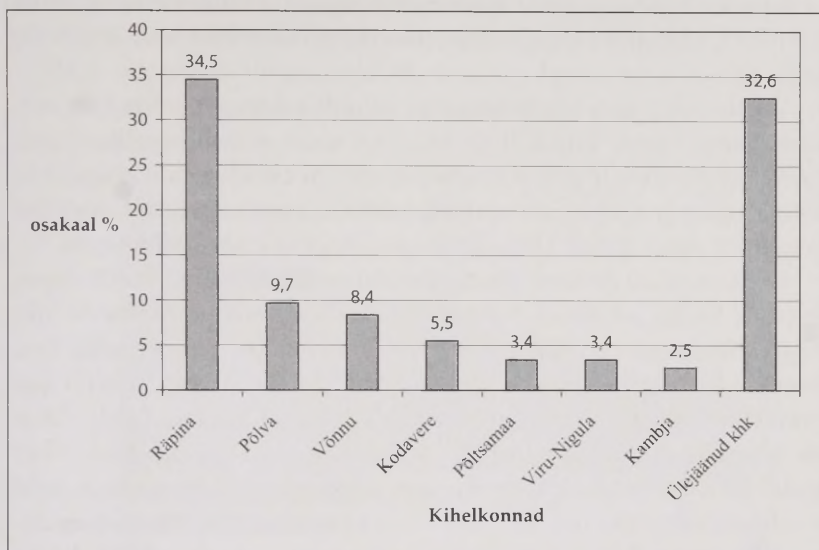
Samas jäävad analüüsist välja mitmed üsna haruldased nimed. Näiteks nimi *Varvas* oli levinud ainult saartel (Saaremaal ja Hiiu maal). Aga jälgides administratiiv-territoriaalset printsiipi ei ole meil sellest abi, kuna üks saartest jäi ühte, teine teise kubermangu.

Detailsema analüüsi korral saaks nime järgi määrata ilmselt veel paljude nimekirjadesse kantute algkodud. Väga palju on nimesid, mis esinesid ainult kahes (ja pahatihti täiesti erinevates Eesti nurkades) asuvas kihelkonnas. Näiteks Soorok Helmes ja Harju-Jaanis, Sooland Jaanis ja Karjas, Sark Kihelkonnas ja Viru-Nigulas, Ude Kodaveres ja Viru-Jaagupis jne. Näiteks Albert Ude on sündinud 1913. aastal Oudova maakonnas ja põhimõtteliselt oleks võimalik arhiivis välja

⁴⁶ Vt selle kohta ka: A. Must. Eestlaste perekonnaloos allikad. Tartu: Kleio, 2000. Lk 93–99.

⁴⁷ Vt: Aadu Must. Onomastika NET. Programmeerinud ja kujundanud Mihkel Kraav. Tartu, 2000. [<http://www.history.ee/ono/>]. 12.11.2002.

selgitada, kummast kihelkonnast, Kodaverest või Viru-Jaagupist sel-
list nime kandvad inimesed Peipsi taha rändasid. Kodavere on tõe-
näolisem, kuid mitte ainuvõimalik.⁴⁸ Nii töömahukast väljaselgitus-
tööst otsustasin käesoleva artikli kirjutamisel loobuda.

Joonis 1. Praeguse Pihkva oblasti territooriumil Suure Terrori aastail tapetud unikaalsete nimedega eestlaste päritolu (elukohad 1820.–30. aastail).

Valdav osa praegusesse Pihkva kubermangu rännanutest olid pärit Lõuna-Eestist: 315-st määratud algkoduga nime kandjast oli 265 Lii-
vima, 50 Eestimaa kubermangust. 247-st inimese nime algkodu oli
määratav maakonna tasandil. Päritolu maakondade pingerida ku-
junes protsentuaalselt järgmiseks: Võrumaa (50), Tartumaa (21), Vi-
rumaa (8), Viljandimaa (6), Läänemaa (4), Harjumaa (4), Pärnumaa
(3), Viljandimaa (2) ja Saaremaa (2).

Täiesti unikaalsete nimede kandjaid 238. Esindatud oli 50 ki-
helkonna, seega umbes poolte Eesti kihelkondade unikaalsed ni-
med. Aga kihelkondade osakaal oli väga erinev. Pingerea esimesest,
Rõpinast, pärines umbes kolmandik kõigist praeguses Pihkva oblastis
hukatud unikaalsete nimedega eestlastest. Esimesed neli kihelkonda
asusid kõik Peipsi ääres ja neist pärines 58 protsenti, esimesest seits-
mest aga veidi rohkem kui kaks kolmandikku.

⁴⁸ Kurside perekonnaloos kohaselt oligi A. Ude pärit Kodaverest (andmed Ott Kur-
silt). A. M.

Ainuüksi Rāpina kihelkonna Rāpina vallast oli pärit rohkem nimesid, kui mistahes teisest kihelkonnast (16%). Peaaegu sama saaks öelda sama kihelkonna Meeksi valla kohta (9%). Järgnesid Põlva kihelkonna Timo vald (5%), Võnnu kihelkonna Ahja, Viru-Nigula kihelkonna Unukse, Rāpina kihelkonna Ruusa, Kodavere kihelkonna Alatskivi, Põltsamaa kihelkonna Adavere ja Põlva kihelkonna Mooste (kõik 3%).

Unikaalsetel nimedel (ja antud juhul unikaalsete nimede suure osakaalu poolt tuntud Rāpinal) on muidugi suuri eeliseid tegelikust osakaalust enam esile tõusta. Kui sama nimekuju esineb korduvalt näiteks Viru-Nigulas ja Kodaveres, siis meie tabelites kaotab neist vähemalt üks ju mitmed sissekanded. Unikaalsete nimedega kihelkonnad ei kaota.

Üritasin teiste andmebaaside abil täita mõningaid *Memoriali* nimekirjades leiduvaid lünki. Näiteks Krasnojarski nimekirjades on üks napp sissekanne: u 1900. aastal sündinud Padar, Krasnojarski krai Partisanski rajoonis Haidaki külavanem, arreteeriti 1937. aastal ega tulnud enam tagasi. Eesnime, isanime ega muid andmeid pole.⁴⁹ Kas on võimalik tema kohta teistest andmebaasidest midagi täiendavat leida? Seni veel algeline ümberasujate andmebaas⁵⁰ isegi haakub, kuid – kahjuks mitte üks-üheselt vaid lausa terve rea erinevate variantidega. 1902. aastal on üritanud Jenissei kubermangu ümber asuda koguni seitse Padarit (Gustav, kolm Jaani, Joosep ja kaks Peetrit),⁵¹ kuid võimud on keeldunud neile väljarändamisluba andmast. Aga vaadeldav sissekanne mahalastute registris viitab, et lõpuks on vähemalt mõni neist koos oma lastega jõudnud oma unistuste maale.

Seni on võrdlusainet pakkuvaid andmebaase kahjuks liiga vähe. Mida rohkem meil isikuloolisi andmeid kasutada on, seda enam saame ka represseeritute nimekirjadest täiendavat teavet. Selleks, et nt Kuibõševi (Samaara) nimekirjadest kõik eestlased üles leida, oleks meil hädasti vaja väljarändajate andmebaasi. See aitaks paremini kaardistada ka näiteks paljude levinumate nimede kandjate rändeteed.

Haridus

See tunnus on täidetud väga ebajärjekindlalt. Esineb juhuseid, kus üks ja seesama isik on esimese vangiaja äraistumisel haritud, teistkordsel arreteerimisel millegipärast kirjaoskamatu.

⁴⁹ Martirolog [<http://www.Memorial.krsk.ru/index1.htm>] 12.11.2002.

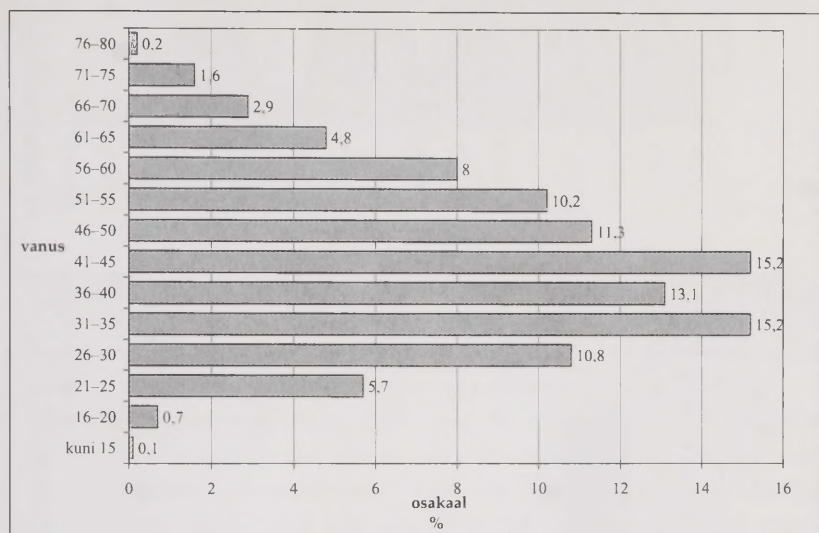
⁵⁰ Andmebaasi koostamise alus: RGIA. F 391.

⁵¹ RGIA. 391-2-975. L 17.

Kronoloogilised andmed

Sünniaasta on üks põhiaandmetest, mis nii repressiivorganite asjaajamises kui ka publikatsiooni koostajate skeemis peaks olema esitatud iga isiku kohta. Lünki esineb vaid väga üksikutel juhtudel. Mõningates andmebaasides on esitatud ka sünni kuu ja päev.

Nagu selgub, oli Venemaa eestlaste kõige õnnetumad aastakäigud 1896 ja 1898 – neil aastatel sündinuid tapeti kõige enam.

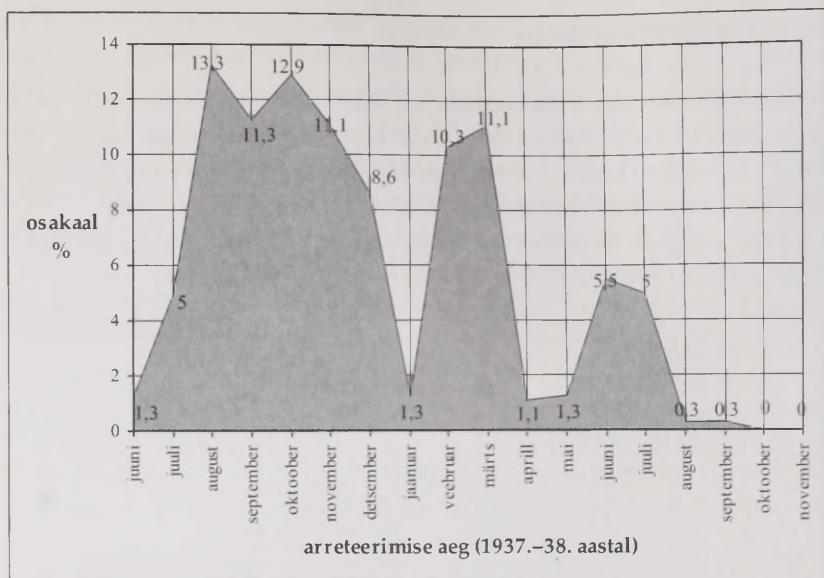

Joonis 2. Terrori ohvrina hukkunud Eestlaste jaotumine vanuserühmade lõikes.

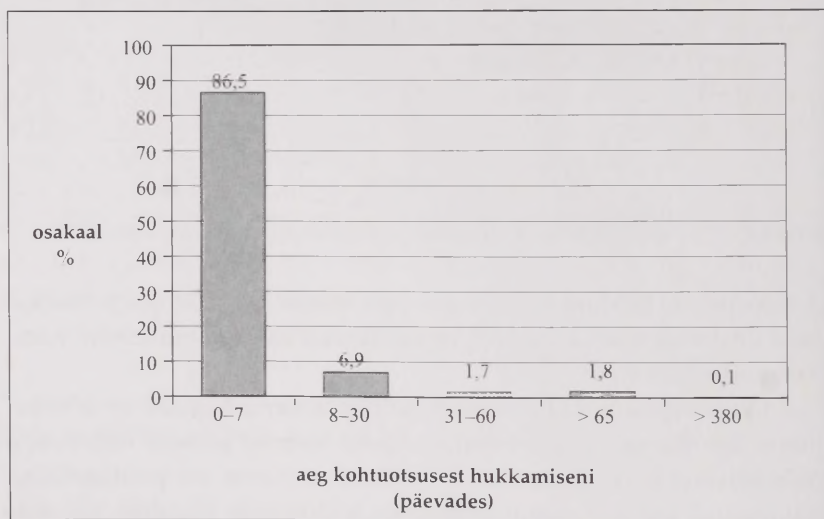
Arreteerimise daatum koos järgnevate otsuse langetamise ja hukkamise daatumiga iseloomustab Suure Terrori käiku, olulisemaid kampaniaid selle käigus.

Mõnede piirkondade materjalide publitseerijate poolt on arreteerimise kuupäeva loetud teisejärguliseks teabeks ja selle esitamisest publikatsioonis on loobutud. Mõnikord seevastu on publitseerijad osundanud koguni algdokumentides leiduvatele vigadele või ebaoloogilistele. Näiteks juhitakse tähelepanu, et *Ivan Juri p Lorens on arreteeritud Moskvast 29. märtsil 1937, arreteerimisorder on välja kirjutatud 23. aprillil*. Nii selle kui järgmiste diagrammide puhul torkab silma repressioonide näiline vaibumine 1938. aastal, ent see seletub pigem ebaühtlase andmete kättesaadavusega – nt Leningradi linna ja oblasti kohta meil seni andmed puuduvad.

Otsuse kuupäev. Surmanuhtluse puhul on reeglina märgitud hukkamise daatum. Valdava osa surmamõistetute kohtuotsus viidi kiiresti täide. Mõnikord juba samal päeval, umbes veerandil juhtudest

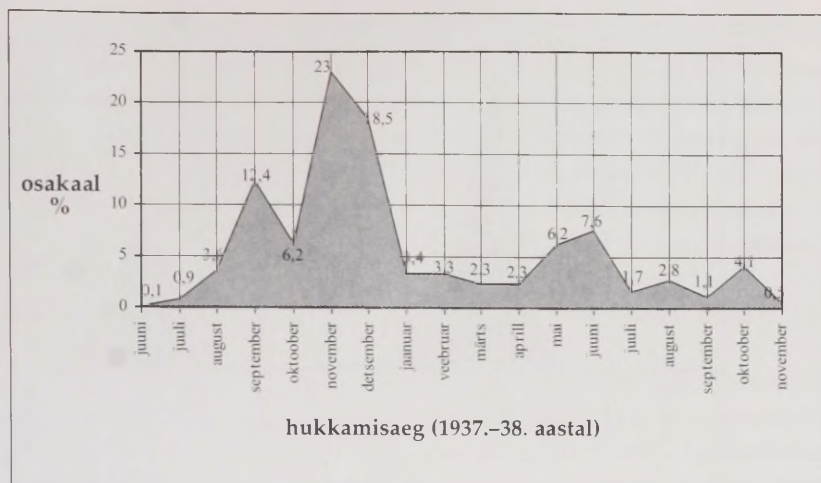
Joonis 3. Eestlaste arreteerimine Suure Terrori ajal (surmamõistetute andmete põhjal).

Joonis 4. Ajavahemik surmanuhtluse langetamisest kuni selle täideviimiseni.

aga neli päeva pärast otsuse langetamist (troikad). Oli ka suuri erandeid. Sverdlovski linna tervishoiuosakonna autobaasi autojuht Henri Eduardi p Brauer-Otsus on hukatud enam kui aasta pärast otsuse langetamist.

Suure Terrori esimene hukkamiste laine hakkas tuure koguma 1937. aasta augustis-septembris. Oktoobris veretöö mõneti vaibus, ent november oli hullumeelseim tapmiste kuu. 1937. aasta nelja viimase

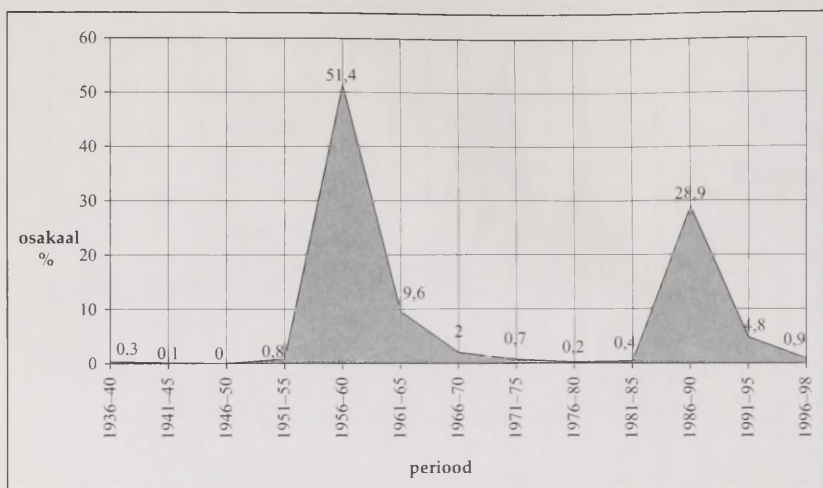
Joonis 5. Venemaa eestlaste hukkamine Suure Terrori ajal (aastate ja kuude lõikes).

kuu jooksul tapeti ligikaudu 60 protsenti kõigist teadaolevatest eesti rahvusest Suure Terrori ohvritest. 1938. aasta algul tapmist tempo taas langes. Aasta neljale esimesele kuule langes 11 protsenti tapmistest. Teine terrori kõrglaine langes aga maile-juunile (u 13,7%).

Rehabiliteerimise daatum. 1938. aasta 17. novembril võttis kompartei poliitbüroo vastu otsuse massiliste repressioonide lõpetamise kohta. Uue siseasjade rahvakomissari Lavrenti Beria⁵² käskkirja 4 veebruarist 1939 nr 00116 lubas troikade 1937.–38. aastal langetatud otsused läbi vaadata. GULAG-i ajaloos juhtus midagi pretseedendit – 327 400 vangi vabastati vangilaagritest ja kolooniatest.⁵³ Hakassia prokuröri määrusega lõpetati 1939. aasta mais näiteks Hakassia metsatööstuse eestlasest joonestaja-konstruktori Paul Rükkelu süüasi, mees vabastati. Mitmed spetsialistid toodi vangist välja pärast Teise maailmasõja puhkemist, võibolla saadeti sõtta. Irkutskis lasti vanglast välja ja anti andeks Lõuna-Eestis sündinud koolijuhataja Erich Kulli ja Omskis sündinud eestlasest kullakaevanduse masinist Herman Jaani p Imatovi, Tomskis aga Läti kontrrevolutsioonilise organisatsiooni liikmeks peetud mehaaniku Karl Suuti olematud kuriteod.

⁵² Lavrenti Beria (1899–1953) – N Liidu kompartei silmapaistev tegelane. 1938. aasta augustist kuni novembrini N Liidu Siseasjade rahvakomissari 1. asetäitja, novembrist 1938 kuni 1945. aasta detsembrini Siseasjade rahvakomissar. Hiljem N Liidu Ministrite Nõukogu esimehe 1. asetäitja, N Liidu siseminister. Jäi Stalini surma järgses võimuvõitluses N. Hruštšovi ja tema liitlastega kaotajaks. Arreteeriti 1953. aasta märtsis, hukati 1953. aasta märtsis kui kompartei ja nõukogude rahva vaenlane.

⁵³ M. Jansen, N. Petrov. Stalin's loyal executioner. P. 192.

Joonis 6. Venemaa eestlastest poliitilise terrori ohvrite rehabiliteerimine aastate lõikes.

1943.–53. aastani andmebaasis ühtegi rehabiliteerimise juhtumit ei ole.

Poliitilist soojenemist näeme alles pärast Stalini surma. Sula algas 1956. ja saavutas kõrgpunkti 1957. aastal. Rehabiliteerimised hakkasid hääbuma juba enne Hrustšovi kukutamist. 1964.–76. aastatel mõned rehabiliteerimised siiski vormistati, 1977–81 rehabiliteerimisi praktiliselt polnud, samuti 1984–87. Rehabiliteerimiste rekord langeb 1989. aastasse – sel aastal vormistati enam kui viiendik kõigist Venemaa eestlaste rehabiliteerimise otsustest.

Topograafilised andmed: sünni-, elu-, kinnipidamis- ja surmakoht

Andmed on ebaühtlased. Publitseerijad on püüdnud enamasti esitada sünnikoha formaadis riik – oblast (osariik) – maakond (rajoon) – linn (küla, asula, vald). Elukoha puhul on enamasti esitatud andmed nii oblasti, rajooni kui linna (asula, külanõukogu) kohta. Mitmete linnade (Leningrad, Moskva, Jaroslavl, Kemerovo, Kalinin) puhul on esitatud ka elukoha täpne aadress.⁵⁴

Venemaa maakondade, valdade, rajoonide, külanõukogude nimetused kubermangude ja oblastite piires olid pidevas muutumises

⁵⁴ Mailis Hudilainen vaatleb oma TÜ arhiivinduse õppetooli juures valminud proseminaritöös Leningradis repressseeritud eestlaste elukohtade jaotust linnaosade ja tänavate lõikes, iseloomustades mh asustuse kujunemise traditsioone, linnaosade sotsiaalset ilmet, traditsioone ja prestiižikust.

– neid liideti, lahutati, nimetati ümber, vahel taastati. Dokumentidesse pole need muutused jälle mitte igakord jõudnud. Nii on 50–80 aastat hiljem Venemaa enda ajaloolastel suuri probleeme kohtade identifitseerimisega, mis seal veel eesti uurijatest rääkida. Arvestatavat abi, eriti sünnikohtade identifitseerimisel, pakub August Nigoli raamat eesti asundustest Venemaal.⁵⁵ Selles esitatud kohanime register aitab vältida näiteks selliste andmebaasis esinevate kohanime nagu *Revel* või *Narva* kiiret samastamist Tallinna või Narvaga Eestis. Siberi nimekirjades (ja ilma kubermangu nime lisamata) tähistavad need pigem sealseid ümberasujate külasid.

Väga suured muutused eesti asunduste toponüümikas leidsid aset vahetult Suure Terrori ajal. 1938. aastal, paralleelselt *rahvusoperatsioonidega*, käivitus kampaania *kunstlikult loodud* rahvuslike haldusüksuste likvideerimiseks. Sellega tegeles N Liidu Ülemnõukogu presiidium, materjalid on viseeritud Ülemnõukogu Presiidiumi sekretäri Gorkini poolt. Kampaania eesmärgiks oli lahti saada külanõukogudest, kus venelased olid arvulises vähemuses. Kui see mõnel puhul võimatuks osutus (ka naaberalad olid asustatud valdavalt mittevenelastega) nõuti kohalikele võimudele sisse vastavad seletuskirjad ja lepit esialgu paratamatusega. Muutusi haldusüksuste nimed ja piirid (vt tabel 2). Leningradi oblastis eksisteeris 1938. aasta algul 125 rahvuslikku külanõukogu: 63 soome, 15 eesti, 15 vepsa, 10 saami, 10 isuri, aga samuti karjala, läti jt.

Kõik 15 eesti külanõukogu likvideeriti. Ligikaudu 12 000 eestlast, kes enne olid elanud oma rahvuslikes külanõukogudes, muutusid kardetud-põlatud *rahvusvähemuseks* vene külanõukogudes. Venestamislaine tabas ka vene, aga samuti likvideeritud soome, läti jt külanõukogude territooriumil asunud eesti külasid ja asulaid.

Eesti külanõukogusid likvideeriti mujalgi. Erilist tähelepanu on pälvinud Arhangelski oblasti Oparino rajoon, kus elas 2065 eestlast ja eksisteeris seitse rahvuslikku külanõukogu ning kuni 31. jaanuarini kandis isegi rajooni ajaleht nime «Oparino Säde».⁵⁶

Eestis sündinute kohta on mitmetes andmebaasides maakonna ja valla tasandi esitamisest loobutud. Paljudel juhtudel on valla nimi esitatud maakonna nimena. Kui Eesti kohanimed on siiski esitatud, leidub neis mitmesuguseid moonutusi lausa lõputult ja nende algse tähenduse taastamine on nagu väike ristsõnamõistatus (mis eeldab siiski mõningast ajaloolise toponüümika tundmist). Eestis

⁵⁵ August Nigol. Eesti asundused ja asupaigad Venemaal. Tartu: Postimees, 1918.

⁵⁶ Võimatu vaikida. I. Lk 442 jj.

Tabel 2. Eesti külanõukogude likvideerimine Leningradi oblastis 1938. aastal (fragment)⁵⁷

Enne reformi			Pärast reformi			
Haldusüksus (rajoon/ külanõukogu)	Elanikke rahvuste lõikes (%)		Haldusüksus (külanõukogu)	Elanikke rahvuste lõikes (%)		
	eestlasi	venelasi		eestlasi	venelasi	muid
Novoselki			Maložanka	7,5	92,5	0
Leineri ⁵⁸	98,7	1,3	Stepanovo	10,4	89,6	0
			Novoselki	5,0	95,0	0
Mogutovo ⁵⁹	100	0	Kvašina Gora	14,1	85,9	0
			Zaklinje	15,3	84,7	0
Seredka						
Lugi	100	0	Samolva	24,1	75,9	0
Oudova			Juškinõ	9,8	90,2	0
Trutnevo	54,6	45,4	Lunevštšina	9,5	90,5	0
Strugi Krasnõje			Sekovitsõ	37,0	63,0	0
Domkino	100	0	Simanski Loki	47,6	52,4	0
Podoli	38,5	61,5	Dubnitsa	36,9	63,1	0
Kresttsõ						
Kamzovo	70,8	29,2	Amosovo	6,5	93,5	0
Limanõ	100	0	Boroki	24,8	75,2	0
Ljadõ			Aleksimo	12,1	87,8	0
Lomovo	100	0	Radoselje	32,1	32,1	68
Kingisepa						
Tikopissi	88,5	11,5	Pustomerža	31,2	64,1	5
Tosno						
Estoni	69	31	Šapki	29,2	53,2	18
Luga						
Darjino	70,1	22,3	Vettšinõ	27,7	70	2,3
Zimitsõ	77,4	2,5	Ilješki	38,9	54,4	6,7
Stolbovo	47,6	52,4	Jelešina	18,1	81,9	0
			Naumovštšina	9,4	90,6	0
Pjussa						
Bitino	60,2	39,8	Volkovo	16,8	83,2	0
Lõtškovo						
Jablonja	81,7	18,3	Jablonja	40,2	59,8	0
Estonkaja						

⁵⁷ Koostamise alus: Võimatu vaikida. I. Lk 477–497.⁵⁸ Leineri külanõukogus olid järgmised eestlaste asumid (ja neis eestlastest asukaid) – Punike-Kjultvaja (Punane Külvaja?) (70), Edasi (40), kollhoos Tulevik (134), Uus-Elu (131).⁵⁹ Mogutovo külanõukogus olid järgmised eestlaste asumid (ja neis eestlastest asukaid) – Lug-Log (84), Melenka (133).

olevat olnud linn nimega Kaptsel,⁶⁰ Zamoksagnenskaja volost⁶¹ Sumorbolon,⁶² Aidulans Gurts⁶³ Tukilano⁶⁴ jpt esmapilgul tundmatuid asulad. Nimekirju piisava tähelepanuga lugenud inimene isegi enam ei üllatu, kui näiteks Tomskimail Vambola külas arreteeritud mehe sünnikohaks pole kirjutatud mitte *Ambla* (kus ta tegelikult sündis) vaid *Ambola* – kirjutaja jaoks ühed võõrad ja rasked kohanimed kõik.

Mõningast eesti ajaloolasele huvitavat teavet võivad sisaldada ka teistest rahvustest isikute kohta toodud andmed. Näiteks mahalastud sakslane Burhstaler on pärit Novosibirski oblasti Ojašinski maakonnas asunud Verhne-Estonski külas, teine sakslane, Arndt, aga Rostovi oblasti Salski maakonnas Esto-Haginskoje külast. Tõenäoliselt on need viited eesti ümberasujate küladele.

Hukkamise koht. Moskva nimekirjad ongi liigendatud kalmistute kaupa, kuhu hukatud maeti (Butovo, Donskoje, Vaganskoje, Kommunarka). Detailsemaid andmeid sisaldavad veel Karjala, Komi-maa, Krasnojarski krai ja Tjumeni nimekirjad. Vene ajaloolaste seas on üldtuntud tõsiasi, et andmed hukkamispaikadest olid nõukogude ajal eriti rangeks saladuseks, mõnikord on nad seda tänaseni.

Töökoht ja amet

Andmed on suhteliselt detailsed (eraldatakse nt raamatupidajat, vanemraamatupidajat, pearaamatupidajat). Vene ajaloolaste väitel pole kõik esitatud elukutsed ka nende jaoks üheselt mõistetatavad (*брызгаз, лямицик, пилотуб, коваль камней, качественный*). *Bomžina*⁶⁵ on pahatihti aga kirjast pärast perekonnapea arreteerimist vallandatud ja enda arreteerimist ootavad rahvavaenlaste perekonnaliikmed, kusuures töötud polnud nad, nagu tänaseks hästi teada, hoopiski mitte omal tahtel. Hoolikas lugeja näeb, et *kindla elukutseta* isikute lahtris pole mitte loodrid ja tööpõlgurid, vaid vahel kõrges raugaeas inimesed. Andmed viimase töökoha kohta on reeglina detailsed, kuid eesti lugejale teeb asja keeruliseks tohutu hulk keerulisi ametiasutuste lühendeid.

⁶⁰ Mugandus Haapsalu tsaariaegsest venekeelsest nimetusest *Gapsal* (sks k *Hapsal*).

⁶¹ Sangaste vald: vn *zamok* 'loss', (sks k *Sagnitz*), Sangaste; seega siis Sangaste mõis.

⁶² Mugandus kohanimest Sõmerpalu (sks k *Sommerpahlen*).

⁶³ Aidu vald Viljandimaal.

⁶⁴ Tuhalaane vald Viljandimaal.

⁶⁵ Tänases vene slängis paadialune. Kroonu-dokumentides levinud lühend sõnadest *Bez opredeljonno go mesta žitelstva* (kodutu, ilma kindla elu- ja töökohata isik).

Kohtuotsus ja süüdistus

1930. aastate algupoolel on pahatihti piiratud süüdistuse formuleerimisega konkreetset seaduse paragrahvi nimetamata (nt kuulus nõukogudevastasesse spionaaži-terroriorganisatsiooni). Astrahani uurijad on välja kirjutanud mõned tänasele lugejale tobedatena tunduvad süüdistused: nii lastud maha 62-aastane vanamees, kuna, kuulnud valgekaartlaste lähenemisest, löönud tema nagu röömust särama; endine tsaariarmee ohvitser öelnud halvasti põrandaaluste bolševike kangelastegude kohta, jne. Ilmselt on need põhjendused, millega inimesed kanti kahtlaste kartoteeki ja tapakonveieri käigus ei hakanud keegi neid enam üle vaatama. Suure Terrori aastatel on vastavast lahtiris peaaegu eranditult Venemaa kriminaalkodeksi 58. paragrahv (harva küll kombinatsioonis mõne teisega, nt kinnipidamiskohast põgenemist tähistava paragrahviga).

Täiendavad andmed

Mõned piirkondade (Krasnojarski, Irkutski, Kemerovo, Nižni-Tagili, Voroneži) nimekirjad sisaldavad konkreetsete toimikute numbraid. Krasnojarski andmestik esitab ristviited ühes ja samas *süüasjas* esinenud represseeritute kohta.

Represseeritute isikutoimikutes on kirjas andmed ka nende perekondade kohta, kuid nimekirjades on need esitatud kahjuks vaid mõnel üksikul juhul (Komi, Krasnojarsk, Uljanovsk).

Mõnel puhul on toimikust välja kirjutatud märkus: *andmed otsuse täidesaatmise kohta puuduvad*. Mõnel juhul võib see ehk tähendada, et otsus jäigi täide viimata. Täit kindlust seda väita aga pole.

Allikakriitika

Peamiseks allikakriitika meetodiks on vaadeldava allika, Internetis publitseeritud represseeritute nimekirjade puhul andmestiku sisemise loogika jälgimine, võimalike vastuolude leidmine ja nende tekke mehhanismi lahtimõtestamine. Vasturääkivusi, nagu selgub, on aga üsna palju. Real juhtudel on juba publikatsioonis endas neile viidatud. Esineb märkusi: *üksiktalunik, teistel andmetel kolhoosnik; kolhoosnik, teistel andmetel D. Bednõi nim vabriku tehasekomitee esimees*, jne. Piisavalt palju on aga selliseidki juhuseid, kus ühe inimese kohta tekkivad mingist ümberkirjutusveast tulenevalt paralleelsed sissekanded. Aga

need ei pruugi tähendada publitseerija praaki – nõukogude represiiivorganite töös oli segadust rohkem kui me arvame.

Mitteajaloolasest asjahuviline satub sageli paanikasse, kui ühe ja sama sündmustiku kohta ilmuvad kasutusse vastukäivat teavet sisaldavad allikmaterjalid: kuidas siis nii, arhiivimaterjalid on ju ametlikud ja täpsed ning kui jutt enda suguvõsast, siis lausa päheõppimist väärt! Professionaalsetele ajaloolastele on erinevate andmestike võrdlemine ning neis sisalduva teabe analüüsimine teadustöö keskne osa, usaldusväärse uurimuse kirjutamiseks on hädavajalik allikakriitika.

Tooksin näite Karjalast, kus oleks nagu tapetud kaks erinevat inimest – Eduard Sulp ja Eduard Sult (vt tabel 3).

Tabel 3. Isiku kahekordne esinemine andmebaasis

Perekonnanimi	Sulp	Sult
Eesnimi	Eduard	
Isa nimi	Juhan	
Sünniaasta	1886	
Rahvus	Eestlane	
Sünnikoht	Krutiku talu	
Sünnikoht (oblast, rajoon)	Pihkva oblast	Leningradi obl, Oudovarn
Elukutse	Klaasija	Tööline
Elukoht (rajoon)	Kandalakša rajoon	
Elukoht	Niva külanõukogu, Niva-2 asula	
Arreteerimise daatum	03.03.1938	20.03.1938
Kohtuotsuse daatum	16.09.1938	03.04.1938
Otsuse langetaja	Karjala ANSV NKVD troika	
Süüdistuse paragrahv	58-2, 10, 11.	58-10, 1a, 2, 11.
Otsus	Mahalaskmine	
Hukkamispaik	Selgitamata	Sandarmoh raudteejaam

Järeldus peaks olema silmnähtav – tegemist on ühe ja sama isikuga, sellest tulenevalt kustutasin nime *Sult* koondandmebaasist. Analoogilisi näiteid on mitmeid.

On ka teistsuguseid näiteid. Baškiiria nimekirjades esineb kaks korda 1888. aastal sündinud eestlane Peeter Jakobi p Gering. Ehkki sellise venekeelse nimekuju taha mahtusid nii *Heering* kui *Göring*,

on antud juhul tegemist ühe ja sama inimesega. Esimest korda on mees arreteeritud 1930. aasta septembris ja 58. paragrahvi 10. 11. ja 13. punkti alusel 10 aastaks vangi mõistetud. Enne 1938. aastat on ta jõudnud töötada Rajeovski sovhoosis masinistina, arreteeritud taas 2. märtsil 1938 ja sama aasta jaanipäeval maha lastud. See, et mees on kaks korda rehabiliteeritud – mahalaskmise asjas 1957 ja 10 aasta eest 1989 – ei sisalda vastuolu, sest kohtutoimikuid oligi ju kaks. Ometi esineb lahknevusi ka eluloolistes põhifaktides: esimese kande järgi on see algharidusega mees sündinud Baškiirias, Belebei rajoonis. Teine kanne annab sünnikohaks Leningradi oblasti (tõenäoline) ja tituleerib mehe kirjaoskamatuks (ebatõenäoline). Järeldus on üks – toimikutes on üsna palju ebatäpsusi, esitatud andmetesse tuleb suhtuda kriitikaga, mitte ehmuda andmete lahknevusest ning püüda võimaluse korral täiendavate andmete otsimise teel vastuolud lahendada.

Allikakriitiline mikroanalüüs Eesti lähisvälismaa repressioonide andmete põhjal

Tsaaririigi ajal elas kõige enam Venemaa eestlasi Eesti lähinaabruses, Pihkva ja Peterburi kubermangus ja Peterburi linnas. Suure Terrori ajaks oli see Leningradi oblast ja Leningradi linn. Just nende piirkondade eestlaste arv on olnud piisavalt suur selleks, et püüda otsida seaduspärasusi ja teha mõningaid üldistusi, mille tulemused ei tulene pelgalt juhusest.

Tähelepanu äratav asjaolu, et nii Peterburi kui Pihkva andmestikus esineb kattuvaid kohanimesid ja, nagu lähemal vaatlusel selgub, on ka rohkesti kattuvaid isikunimesid. Ka eestlaste omi. Nii pakub Peterburi ja Pihkva andmebaasi eestlaste andmete osaline kattumine huvitavat võrdlusainest. Kas tegemist on lihtsalt dubleerivate materjalidega? Aga esitatud teave ei ole kattuv. Peterburi andmestik sisaldab veidi enam teavet inimese elu- ja töökohast. Pihkva andmestikust on püütud esitada andmeid inimeste haridusliku taseme kohta, aga valdavalt on jõutud ära märkida vaid see, kui kellegi haridus on vähene. Pihkva andmestikus on märgitud küll arreteerimise, kohtuotsuse langetamise ja rehabiliteerimise kuupäevad ning mahalaskmise otsus, kuid viimase kuupäeva ei märgita. Peterburi andmetes on ka mahalaskmise aeg, rehabiliteerimise daatum puudub. Aga needki erinevused võivad tuleneda publikatsiooni koostaja suvast. Hoopis olulisemad on lahknevused andmete sisus. Võrreldes andmeid.

Võrumaalt, Meeksi vallast pärit Rudolf Issak (1879) oli Peterburi publikatsiooni andmetel kolhoosi laomees, kes arreteeriti 24. novemb-

Joonis 7. Leningradi Martirologi koostamise sisuline juht A. J. Razumov (fotol paremal) ja käesoleva artikli autor.

ril 1937 ning mõisteti surma 15. detsembril. Pihkva andemetel oli ta hoopis Hilovo kuurorti apteegi juhataja. Arreteeriti 24. oktoobril, surma mõisteti 25. novembril. Hukkamise daatum Peterburi materjalides on 20. detsember 1937.

Miks on meest kaks korda arreteeritud? Kas ta sai pärast esimest arreteerimist põgenema, arreteeriti taas ja mõisteti kohe järgmisel päeval surma? Aga miks oli vaja teda kolm nädalat hiljem veel kord surma mõista?

Oskar Karli p Pütsepaga on ka väga salapärased lood. Mõlemad andmestikud teavad, et mees sündis 1908. aastal Pihkvamaal, Polna rajoonis Zaklinje külas. Pihkva andmestiku kohaselt arreteeriti ta juba 26. oktoobril 1930, mõisteti 1930. aasta esimesel jõulupühal Lääne piirkonna OGPU troika poolt surma ja lasti maha. Peterburi andmete kohaselt oli ta pärast seda, 1937. aastal, veel kolhoosi *Kiir* esimees, arreteeriti 12. augustil 1937 ja mõisteti sama aasta novembris N Liidu NKVD ja prokuratuuri komisjoni poolt surma.

Pärast kahe andmebaasi võrdlemist leidsin 250 nimedepaari, mis mõlemas andmestikus kattusid. Rohkem enam ei otsinud.

Nagu selgub, ei klapi andmed omavahel üldse. 27 juhul on isik Pihkva andmestiku kohaselt enne surma mõistetud, kui ta Peterburi andmetel üldse arreteeriti.

Täielikke ja osalisi kuupäevade kattumisi on 17 juhul: nii arreteerimise kui kohtumõistmise kuupäevad kattuvad mõlemas andmestikus seitsmel juhul, ainult arreteerimise kuupäev kolmel ning ainult kohtuistungil kuupäev seitsmel juhul.

53 juhul oleks *süüasjade* menetlemine kuupäevade järgi toimunud nagu paralleelselt või siis läbisegi: ühtedel andmetel oli isik juba arreteeritud ja pidanuks vanglas surmaotsust või selle täideviimist ootama, kui – oh imet, on ta taas arreteeritud, kohtu alla antud ja surma mõistetud.

Ja lõpuks – tervelt 153 isiku puhul räägivad Pihkva materjalid, nagu oleks Leningradi andmetel juba hukatud inimesi pärast surma veel kord arreteeritud, surma mõistetud, hukatud.

Agas kummagi andmekogumi puhul eraldivoetuna jääb mulje, et andmed on korralikud ja nende sisemise loogikaga on asjad korras: kõige enne toimunud arreteerimine, siis kohtupidamine, seejärel hukamine. Mitte vastupidi.

Nii suurest segadusest jääb mulje, et äkki võimaldavad need andmed jõuda mingi suuremastaabilise pettuse jälile. Seda enam, et mitmesuguseid vihjeid repressioone kajastavate andmete võltsimisele on rohkelt.

Lüngad ja võltsingud

Salastamist ja jälgede hävitamist võib arhiivimaterjalidega töötades kohata siin ja seal. Omski oblasti arhiivis sattusime toimikutele, mille pealkiri rääkis Riikliku Julgeoleku poolt oblasti Täitevkomitee edastatu informatsioonist. Toimikud koosnesid erakirjadest tehtud väljakirjutustest, kaaskiri oli allkirjastatud oblasti julgeoleku ülema poolt. Väljavõtted vastasid oblasti täitevkomitee profiilile – käsitlesid pigem majanduslikke kui poliitilisi *süütegusid*. Suur osa neist pärinesid sõduritele saadetud kirjadest. See on igati loogiline – suurem osa erakirjavahetusest on läbi aegade peetud kojujäänute ja perekonnast ajutiselt eemal viibivate perekonnaliikmete vahel. Kirjades oli palju juttu kolhoosiküla argipäevast. Välja olid nopitud nt katked, milles ema kurdab sõdurist pojale, et kodukolhoosis ei ole kevadkülviga veel algustki tehtud, sest esimees Fedjal ja tema sõpradel on teist nädalat joomatuurid. Võime ainult ette kujutada, kuidas mõne päeva pärast karmid miilitsamehed esimehe ja tema kamarilja ära viisid ning kohalik rahvas imetles hirmuseguse tunnustusega partei ja valitsuse jumaliku informeeritust – nende eest ei jää mitte miski saladuseks!

Õnnetuseks otsustasin niivõrd põneva toimiku puhul loobuda tavapärasest märkmete tegemisest vaid kogu toimikust elektrograafilise koopia tellida. Agas see oli viga – rohkem ma seda toimikut ei näinud.

Nõukogude organite asjaajamise poole pealt vaadatuna oli tegemist väga huvitava materjaliga. Toimikus oli märgitud, et see kuu-

lub hävitamisele koheselt pärast järgmise toimiku saamist. Seega – jällegi oli tegemist süsteemiga, millest ei tohtinud (vähemalt oblasti täitevkomitee arhiivi) jääda mitte mingisuguseid jälgi. Samuti pole kahtlusi, et oblasti (liiduvabariigi, krai) täitevkomiteede (ministrite nõukogude) kõrval said oma profiilile vastavaid väljavõtete kaustu ka teised organid (parteikomiteed, prokuratuur, miilits) ning kindlasti tegelesid neist ühe osaga julgeolekuorganid ise.

Samuti ei ole tõenäoline, et selline kirjade perlustreerimise süsteem toiminuks ainult kusagil Siberis. Üldine asjaajamise skeem oli N Liidus üsna standardne. Seda enam, et tegemist oli ju vene politsei väga pikaajalise praktikaga, *musta kabineti* traditsioonide jätkamise ja loomingulise edasiarendamisega.⁶⁶ Küllap tegutses võõraste kirjade lugemise, konspekterimise ja sellele järgneva jälgede hävitamise süsteem ka Eesti NSVs.

Agas kuidas on võimalik, et inimesi mõisteti mitu korda surma? Professor Jüri Ant, olles uurinud mitmete Eesti töölisliikumise tegelaste elukäike ning leidnud analoogiliselt ülalkirjeldatuga andmeid korduvate surmaotsuste määramise kohta, pakkus välja põneva hüpoteesi: nõukogude partei- ja repressiivorganite psühholoogilise terrori praktikas kasutati tõenäoliselt tingimisi surmamõistmist – pärast surmanuhtluse määramist võidi inimene karistusasutusest välja lasta. Kuid teadmisega, et otsus täitmine on vaid tingimisi edasi lükatud ja mistahes ebalojaalsuse või vääratuse puhul pööratakse see täitmisele.⁶⁷

Laiemas üldistavas plaanis võime tõdeda, et Stalinlik režiim jätkas bolševistlikke traditsioone ja jäi põranda alla ka võimul olles. Võimul püsimiseks lubati endale kasutada mistahes meetodeid, ka alatuid ja veriseid, kuid nende rakendamine pidi jääma varjatuks ning vastutusega tuli siduda võimalikult lai inimeste ring. Vene ajaloolaste ja arhiivaride jaoks on see vana tõde, meile aga tunduvad paljud faktid ikka veel üllatavatena.

Professor Herbert Ligi, olles tutvunud Tallinnas Toompeal säilitatavate perekonnaseisuarhiivi erikartoteekidega,⁶⁸ jõudis järeldusele, et vähemalt repressioone puudutavates küsimustes eksisteeris nõukogude asutustes mitmekordne arvepidamine. Dilemma *olla või näida* oli nõukogude võimurite poolt lahendatud üheselt – *näida*!

⁶⁶ Vene tsaaririigis tegutsenud musta kabineti tegutsemise kohta vt lähemalt: S. Maiski. Must kabinet. Endise tsensori mälestustest. // Kleio. 2. Teaduslik-populaarne ajaloo almanahh. Tartu, 1989. Lk 83–89.

⁶⁷ Suulised andmed prof Jüri Andilt. August 2002.

⁶⁸ Vt selle kohta lähemalt: Aigi Rahi, Aadu Must. Katkenud töö. Herbert Ligi: Eesti rahvastikukaotused Nõukogude Liidu vanglates ja sunnitöölaagrites. // Kleio. Ajaloo ajakiri. 8. 1993. Lk 8–15.

Sellel põhinesid režiimi alustoad ja selle kohati kõrge renomee muu maailma silmis. Üheks kahekordse raamatupidamise ilminguks olid *erisurmade andmebaasid*, mida Ligi uuris. Selgus, et üldine rahvastiku-statistika ei kandnud Siberi vangilaagritesse saadetuid Eestist ümber Siberisse – nähtavasti ilmnenuks nii ebasoovitavad massilised migratsioonivood, millest sooviti vaikida. Kaugele külmale maale saadetuid kohe *maha kanda*, st surnuks tunnistada ka ei saanud – milleks liigne suremus ja, mõned tulid ju hiljem tagasi ka. Aga arreteerimise eelsesse elukohta arvele jätta neid ka ei saanud – siis võinuks statistika mõne aja pärast kirendada teise elusajandisse jõudnud vanuritest. Lahenduseks oli lihtne ja nõukogulik uuendus statistikateaduses – kahekordne raamatupidamine. Kui inimene kinnipidamiskohas tapeti või suri, saadeti vastav õiend endise elukoha perekonnaseisuosakonda, kus ta siis *maha kanti*. Paljude inimeste kohta saabus Tallinnasse mitu õiendit. 1950. või 1970. aastatel teatati, et inimene suri karistust kandes *südametegevuse seiskumise tagajärjel*. Teine, sama isiku kohta 1980. aastate lõpul väljastatud õiend täpsustas, et sellele eelnes mahalaskmine.

Ligi arvas, et arhiivide avanedes tulevad kusagilt välja ümberarvestustabelid, mis seletavad ära kodeeritud diagnoosid stiilis *südametegevuse seiskumine = mahalaskmine*. Arvan, et siin ta ülehindas süsteemi ja tegelikkuses sellist üks-ühest kooditabelit siiski polnud. Julgeolekuametnikele oli antud hoopis üsna suur vabadus daatumeid, otsuseid ja surmapõhjusi tagantjärele välja mõelda. Ikka selleks, et mitte näidata verd oma mundril.

Desinformatsiooni tootmise reeglitest

NKVD direktiiv nr 00424, 8. augustist 1937 keelas *troikade* ja *dvoikade* poolt surmamõistetutele surmaotsuse teatavakstegemise, keelatud oli sellest sugulastele teatada. Kõigile järelepärimistele tuli anda šabloonne vastus: *Teie mees (naine, poeg, tütar, õde, vend...) on mõistetud 10 aastaks vangi ilma kirjavahetuse õigusega. Oodake*.⁶⁹ Samad reeglid kehtisid ka Suure Terrori peatimukate kohta. Nikolai Ježov hukati 6. veebruaril 1940. Sugulastele aga teatati, et ta suri 14. septembril 1942. kinnipidamiskohas ajuverejooksu tagajärjel.⁷⁰

Üheks topeutraamatupidamist kirjeldavaks dokumendiks on N Liidu Riikliku Julgeolekukomitee esimehe armeekindral Ivan

⁶⁹ Из истории политических репрессий в Татарской АССР в годы «ежовщины» (1937–1938 гг.).

⁷⁰ Н. В. Петров, К. В. Скоркин. Кто руководил НКВД. 1934–1941. Справочник. Москва 1999.

Serovi⁷¹ poolt 24. augustil 1955. aastal allkirjastatud ringkiri nr 108 ss, mis saadeti liiduvabariikide, kraide ja oblastite julgeolekukomiteedele.⁷² See kehtestas mahalastute kohta esitatud järelepärimistele vastamise korra. Nende isikute puhul, kes olid kunagise OGPU kolleegiumi, OGPU volinike troikade ja NKVD-UNKVD troikade ja Ülemkohtu Sõjakolleegiumi poolt surma mõistetud, tuli omaste järelepärimise peale *suuliselt vastata, et süüdimõistetule oli määratud 10 aastat tööparanduslaagreid ja ta suri kinnipidamiskohas*. Neidki andmeid lubati avaldada vaid perekonnaliikmetele (vanematele, abikaasale, lastele ning õdedele-vendadele). Kui nimetatud järelepärijad elasid väljaspool liiduvabariigi, krai ja oblastikeskusi, lubati suulisi vastuseid anda ka rajooni julgeolekuorganite kaudu, nende puudumisel vastavas paikkonnas aga, igakordse julgeolekuorganite kirjaliku teate alusel, kohaliku miilitsajaoskonna kaudu (p 1). Mitmesugustel süüdimõistetute õiguste, pärandusega seotud jm juhtudel lubati taotlejatele repressseeritu viimase arreteerimise eelse elukoha perekonnaseisu osakonna vahendusel välja anda surmatunnistus. Samas korras lubati väljastada surmatunnistus rehabiliteeritute puhul (p 2). Surmatunnistuse väljaandmise otsuse pidid langetama liiduvabariikide, kraide ja oblastite julgeolekuülemad (p 3), Ülemkohtu Sõjakolleegiumi ohvrite puhul aga just seesama kolleegium (p 5). Seega – kas ja mida vastata, jäi rangelt repressioonide läbiviijate eneste otsustada.

Korraldus surma registreerimiseks tuli anda perekonnaseisu osakondadele miilitsaorganite vahendusel. Õiendis tuli ära näidata tapetu perekonna, ees- ja isanimi, sünniaasta ning surmaaasta, mis määratakse kümne aasta piires arreteerimise hetkest; **ligikaudne surma põhjus** (minu rõhutis – A. M.) ning hukatu arreteerimise-eelne elukoht (p 4).

Selleks, et jälgede peitmisega mitte vahele jääda, kasutatigi desinformatsiooni teabesüsteemi – vastavaid kartoteeke. KGB-UKGB⁷³ arhiiviosakonnad pidid saatma kirjalikud õiendid omastele teatatud (väljamõeldud) andmete sisust nii kohtade MVD-UMVD-dele ja

⁷¹ Ivan Serov (1905–90) oli aastatel 1954–58 KGB esimees, 1958–63 sõjaväeluure ülem ja kindralstaabi ülima asetäitja luure alal. Juhtis tervete rahvaste (volgasakslased, krimmitatarlased, kalmõkid, tšetšeenid, ingušid, balkaarid, karatšaid, meshetitürklased jt) küüditamist.

⁷² Председателям Комитетов Госбезопасности при Советах Министров союзных и автономных республик, начальникам управлений комитетов госбезопасности при Совете Министров СССР по краям и областям. № 108сс 24 августа 1955 года. / Жертвы политического Террора в СССР.

⁷³ KGB (КГБ — Комитет государственной безопасности) – N Liidu Riiklik Julgeolekukomitee; UKGB (УКГБ — Управление Комитета государственной безопасности) – N Liidu Riikliku Julgeolekukomitee piirkondlik (krai, oblasti) valitsus.

NL MVD⁷⁴ esimesse eriosakonda, kus ka kohalikesse operatiivkartoteekidesse tehti vastavad sissekanded ja, kui oli väljastatud surmatunnistus, lisati märges: *surm on registreeritud perekonnaseisuosakonnas* (p 6). Kui tapetu oli rehabiliteeritud, tuli vastav märkus teha asja lõpetamise kaardile.

Ka kirjavahetus kodanikega hukatu saatuse väljaselgitamise kohta tuli liita viimase toimikuga (p 7). Nii kogunesid täpsed andmed ka nende isikute kohta, kes on repressseeritute saatuse kohta huvi tundnud.

Nimetatud instruksioonid viidi püüdlikult ellu ja selle kohta on esitatud ka üsna palju näiteid. Krasnojarski *Memoriali* kodulehel publitseeritud nimekirjas on näiteks Peter Gerassimov, kirjade järgi eestlane. Töötas Kabritski külas elevaatori laadijana. Arreteeriti 23. veebruaril 1938 ja lasti sama aasta 24. juulil maha. 1957. aastal sai tema naine mehe surmatunnistuse, mille kohaselt mees olevat surnud 1945. aastal vangilaagris kopsupõletikku. Danil Raud, 1884, Võrumaalt Kangru talust pärit mees, tapeti 22. septembril 1937 Kanskis, perekonnale väljastati vaateade, nagu oleks ta surnud 1942. aastal.

Ülal refereeritud ringkiri lubab teha ühe laiema üldistuse: piirdudes repressioonide ajaloo uurimisel mitmesugustest õienditest ja nimekirjadest andmete hankimisega, võime väga suure tõenäosusega uurida kellegi poolt teatud etteantud raamides konstrueeritud ajalugu. Represseeritute isiklike toimikute juurde jõudmine on ajaloolastele hädavajalik, ent paraku mitte just lihtne ülesanne.

Nõukogude asjaajamises eksisteeris kaks paralleelset tõde: üks laiema avalikkuse jaoks, teine vaid selleks volitatud ametimeeste jaoks. Neist esimene ei vastanud tegelikkusele, aga oli peaaegu ilus. Kuni viimase ajani leidub neid, kes püüavad leida leninlikele ja stalinlikele repressioonidele mitmesuguseid õigustusi. Küll aidanud karm kuid õiglane käsi septseda võitu Suures Isamaasõjas, küll äratatud tänu nende uuele elule Siberi rikkad avarused (ehkki tegelikult tehti *Venemaa Ameerikast Venemaa vangla*). Selleks, et ikka just niimoodi mõtlejaid leiduks, oligi rahvast vaja toita *doseeritud tõega*.

Allikakriitika osa kokkuvõtteks võime tõdeda, et valdav osa ebakõladest ei tulene sellest, et materjal on avaldatud elektroonilisel kujul. Samad vastuolud esinevad ka originaaldokumentides ning klassikalistes, st paberalusel publikatsioonides.

⁷⁴ MVD (МВД – Министерство внутренних дел) – N Liidu Siseministeerium, UMVD (УМВД – Управление Министерства внутренних дел) – N Liidu Siseministeeriumi piirkondlik (krai, oblasti) valitsus.

Elektroonilise publikatsiooni äpardus

Teoreetilised arutelud Pihkvamaal tapetud eestlaste mitmekordse surmamõistmise üle ei saa anda lõplikku vastust küsimusele, millest niivõrd suured erinevused on tekkinud. Tundus, et hädavajalik on leida võimalus arhiivis üle kontrollida kasvõi mõned probleemsed toimikud. Ent antud juhul piisas juba põgusast külaskäigust Venemaa Teaduste Akadeemia raamatukokku, ning Leningradi⁷⁵ ja Pi'ikva⁷⁶ oblasti repressioone kajastavate raamatute võrdlemisest.

Probleemsete andmete kontrollimisel selgus, et kõik kahes raamatus esitatud dubleerivad andmed olid sisu poolest kattuvad. Lahknevused esinesid aga Pihkva oblasti elektroonilises andmebaasis. Nimed olid õiged. Ka rahvuse lahtri andmed on täpsed. Kohtuotsused ka. Kuupäevad seevastu – hoopis segamini! Tegemist on nii suure segadusega, mida on võimeine looma vaid *komputeriseeritud ajaloolane*. Andmebaasi tabelites on mingi manipülatsiooni käigus lastud kuupäevade ja ametite lahtrid muude andmete osas nihkuda. Muide – vaatamata esimesele ehmatusele avastasin, et seepeale ei tasu kõiki andmeid kohe kustutada – ainult vigaste tunnuste uuesti sisestamine on väiksem töö, kui päris nullist alustamine. Kurb on see, et elektroonilise publikatsiooni koostajad ise ei olnud oma äpardusest teadlikud. Sama rikutud andmebaas avaldati nii elektroonilise publikatsiooni esimeses kui ka teises, täiendatud väljaandes.

Üldhinnang

Memoriali publikatsioonide professionaalne tase on väga erinev. Töö repressseeritute nimekirjadega algas tavaliselt praktilistel ajenditel (rehabiliteerimiseks vajalike materjalide koondamine). Üsna kohe lisandus ka uurimuslik moment, ent selle kandjaks olid valdavalt repressseeritud ise või nende järglased, mitte aga koolitatud ajaloolased. Kõrgkooliteadus on töösse lülitunud vaevaliselt. Kus selleni on jõutud (vt nt Peterburi, Toms, Krasnojarsk, Irkutsk, Moskva), seal on ka tulemused kvaliteetsed.

Statistilises mõttes on väga oluline leida vastus küsimusele, kas esitatud andmestik kujutab endast esinduslikku väljavõtet andmete koguhulgast või on see mingis suunas kallutatud. Võime eeldada, et

⁷⁵ Ленинградский мартиролог: 1937–1938. Т. 1 – 4. Санкт-Петербург: Издательство Российской национальной библиотеки, 1995–1999.

⁷⁶ Не предать забвению. Книга памяти жертв политических репрессий. Т. 1–10. Псков, 1996–2000.

paljude parameetrite osas on tegemist juhusliku valimiga. Ei ole ju tõenäoline, et Pärnumaalt pärit eestlasi oleks represseerimisel (või andmebaasidesse kandmisel) eelistatud viljandimaalastele. Samas on aga täiesti selge, et mitmete regioonide andmete (nt Põhja-Kaukaasia) täielikku (või peaaegu täielikku) puudumist ei ole võimalik mitte millegagi korvata.

Venemaa *Memoriali* elektroonilised publikatsioonid on toonud uurijate käsutusse kvalitatiivselt uue allika Suure Terrori uurimiseks, pakkudes häid võimalusi ka Venemaa eestlaste ajaloo uurimiseks. Elektroonilisele publikatsioonile omased otsinguvõimalused lasevad teaduskäibesse tuua andmeid, mis kümnetesse ja kümnetesse raamatuköidetesse pihustatuna poleks leitavad ega haaratavad. Ent paraku on seni publitseeritud vaid väike osa vastavast teabest. Elektroonilistes andmebaasides kättesaadav teave ei ole kaugeltki täielik. Nende andmebaasides kajastatud eestlaste leidmine, kelle rahvust ei ole näidatud, on aeganõudev töö ning ei ole ilma täiendava lisateabeta sageli üldse võimalik. Kindlasti ei saa nimetatud andmebaasid asendada uurijale tööd originaalsete arhiivimaterjalidega.

Koondandmebaas *Venemaa eestlased – Suure Terrori ohvrid*

Pärast erinevatest ülalkirjeldatud publikatsioonidest (andmebaasidest) koondatud teabe ühendamist olin sunnitud tõdema, et saadud kogum ei ole teaduslikus uurimistöös vahetult kasutatav. Nii alustasin andmete kriitilist läbitöötamist, vigade parandamist, mõningate lünkade täitmist. Omajagu vaeva on nõudnud esinevate osaliste kattuvuste kriitilist analüüsimine ja korduste kustutamine. Väga olulist lisatööd nõudis Venemaa väga muutlikku ajaloolise geograafia tundmaõppimine ja erinevatest ajastutest pärinevate andmete võrreldavale alusele viimine, eristamaks näiteks rahvarännet ja haldusüksuste piiride *rändamisest*. Ent andmebaaside sünergistlik efekt seisneb teatavasti eelkõige erinevatest allikatest ammutatud teabe ühendamises. Nii liitsin koondandmebaasi täiendavad andmed Eesti asunike arvukuse ja paiknemise kohta. Huvitav oli nt August Nigoli⁷⁷ raamatus esitatud andmete sidumine andmebaasiga. Andmestiku uurimise-võrdlemise käigus sai *lingitud* ka eestlaste onomastikat kajastav andmebaas. Teadagi – perekonnanimi annab tema kandja kohta olulist teavet. Venemaa eestlase perekonnanimi on võõras kultuuriruumis sageli küll oluliselt muutunud ning selle sidumine kunagise väljarändaja nimega oli jällegi päris suur lisatöö.

Andmebaasil on veel eraldi osa n.ö küsimärgiga kannetest. Näiteks kui 1869. aastal Simbirski kubermangus sündinud ja 1938. aastal Kirovi oblasti Kotelnitši rajoonis arreteeritud venelanna Olga *Hubemjagi* sündis külas, kuhu 19. sajandil on välja rännanud Hõbemägi nimeline perekond, on võimalik vastava kande liitmine põhiandmebaasiga. Sama kehtib Samaara kubermangu sakslaste Robert ja Viktor Muti kohta jne.

Praeguseks on kujunenud pidevalt täienev andmebaas, mis kajastab seni vaid väiksema osa Venemaa eestlastest Suure Terrori ohvrite saatust. Aga see sisaldab väga palju rohkem teavet, kui meil selle teema kohta seni oli. Ja oluline on seegi, et tegemist ei ole kitsalt Suurt Terrorit käsitleva andmebaasiga – siin kajastub paljude Venemaa eestlaste asumite ja nende asukate elu üsna pikk aegrida.

Artikli algul on tõstatatud küsimus: kas Venemaa *Memoriali* elektrooniliste publikatsioonide andmestik on kasutatav eestlaste ajaloo uurimisel? Vastus on positiivne: on küll, kui selle põhjal koostada kõiki ajaloolase kutsenõudeid järgides uus korralik andmebaas.

Laiema panoraami andmebaasi analüüsi tulemustest ja Venemaa eestlaste saatusest Suure Terrori ajal esitan järgmises artiklis.

Looring, Säre ja teised

Olaf Kuuli

Mõni aeg tagasi jõudis eesti lugejateni tõlge taani ajakirjaniku ja publitsisti Erik Nørgaardi raamatust *Kongelundeni mõrv*.¹ Taani ja eesti ajalugu pörkusid drastiliselt kokku 1936. aasta 24. veebruaril, kui kolm eesti kommunisti (neist kaks kuulusid EKP juhtkonda) tapsid julmalt oma võitluskaaslase, keda kahtlustati reetmises. Mõrvakohaks oli Kopenhaageni lähedal Kongelundenis asuv suvemaja. Seitse aastat hiljem toimus Kopenhaagenis kohtuprotsess, kus peamiseks kaebaluseks oli üks mõrvar ning põhiliseks tunnistajaks teine selle tapatöö osaline.

Sellest mõrvast on eesti ajakirjanduses varemgi üht-teist ilmunud. E. Nørgaardi raamatus on püütud aga anda laialdast pilti eesti kommunistide tegevusest Taanis ja Rootsis 1930. aastatel. Palju huvitavat materjali on esitatud EKP ühe juhi Leo Looringu (Johannes Meeritsa) sidemetest Rootsi ja Soome politseiga. Raamatu autor on peale mitmesuguste arhiividokumentide ja mälestuste kasutanud ka mõnede eesti ajaloolaste kirjutisi. Esmajoones on ta tuginenud Armin Lebbini ulatuslikule artiklile.² Paraku on EKP tegevuse käsitlemisel lipsanud sisse ka mitmeid ebatäpsusi ja küsitavusi.

Mul ei ole eesmärgiks anda retsensiooni E. Nørgaardi raamatule. Peatun vaid mõnedel EKP ajaloo probleemidel, millega olen tegele-
nud ning mille kohta on peale E. Nørgaardi avaldanud erinevaid (mõnikord isegi vastakaid) seisukohti mitmed uurijad.

¹ Erik Nørgaard. *Kongelundeni mõrv*. Taani keelest tõlkinud Arvo Alas. Faatum, 2001. 232 lk. Taanis ilmus raamat juba 1990. aastal ning ajaloolane Vello Helk avaldas selle lühitutvustuse *Eesti Ekspressis* (7. detsembril 1990).

² Armin Lebbin. Mõnest valgest laigust EKP ajaloos. // *Õhtuleht*. 1990. 4.–25. jaanuar.

EKP keskus Skandinaavias

Selle keskuse moodustamise põhjustest ja tema ülesannetest on kirjutatud üsna palju.³ Siinkohal peatun vaid keskuses töötanud tegelaste seisundil EKP võimuhierarhias. N.ö esimeseks meheks oli Leo Looring (kuni N Liitu tulekuni 1925. aastal oli tema nimeks Johannes Meerits). Ta oli EKP Keskkomitee liige ning aastatel 1932–38 täitis sisuliselt ka Keskkomitee sekretäri ülesandeid. Ta esines EKP nimel Kominterni 7. kongressil (kasutas seal varjunime *Kuusk*). Tema lähimaks abiliseks oli Karl Säre, kes saabus Taani 1934. aastal ning samal aastal koopteeriti EKP Keskkomiteesse, 1935.–38. aastal kuulus ta koos Looringuga Orgbüroosse.⁴

1935. aasta esimesel poolel töötas mõned kuud Kopenhaagenis veel üks EKP Keskkomitee liige – Albert Sakkart. Ta oli enne seda olnud kolm aastat illegaalsel parteitööl Eestis. 1935. aasta suvel viibis ta delegaadina Kominterni 7. kongressil ning jäi pärast seda N Liitu. Tema mõju EKP keskuse tegevusele oli lühiajaline.

Teised Skandinaavia keskuses töötanud EKP liikmed olid n.ö madalamal positsioonil, kuigi mõnel neist olid seljataga märkimisväärsed parteitöö kogemused. Siin tuleks kõigepealt nimetada Voldemar Tuberikku (Robert Nadsoni), kes oli 1932. aastal Rootsis Skandinaavia keskusele alusepanijaks. Hiljem töötas ta ka Kopenhaagenis ning käis korduvalt Eestis illegaalsete parteiorganisatsioonidega sidet pidamas. 1935. aasta suvel ta arreteeriti Eestis.

Teine *pidev töömees* Skandinaavias oli Anton Vahtmann (1940. aastast Vaarandi). Ta tegeles eestikeelse kommunistliku ajakirjanduse väljaandmisega Taanis ja Rootsis 1933. aasta lõpust 1937. aastani. 1937. aastal toimetas ta Norras mõned numbrid ajalehte *Rahva Hääl*.

Ülejäänud Eesti kommunistid viibisid Kopenhaagenis reeglina lühikest aega: mõnest päevast mõne kuuni. Nad olid siin sageli läbisõidul Eestist N Liitu või vastupidi. See marsruut oli märksa ohutum kui N Liidu ja Eesti Vabariigi piiri ületamine. Mõnikord toimus Kopenhaagenis ka Eestisse saadetavate tegelaste pikem instrueerimine. E. Nørgaard kirjutab oma raamatus, et Eesti parteigrupis Kopenhaagenis oli 25–30 kommunisti.⁵ Nii palju EKP liikmeid ei olnud Kopenhaagenis kunagi korraga. Kui aga arvestada kõiki neid, kes seal 1933.–36. aastatel lühemat või pikemat aega peatusid, siis võis see arv ulatuda tõepoolest üle paarikümne.

³ Vt nt: O. Kuuli. ... ja teised. // Eesti Kommunist. 1988. 5; A. Lebbini eespool viidatud artikkel.

⁴ Nii nimetati 1935.–38. aastatel EKP Skandinaavia keskust.

⁵ E. Nørgaard. Kongelundeni mörv. Lk 53.

Ühest mehest tuleks veel eraldi rääkida. See on August Vakepea – ta ei olnud EKP võimupüramiidis juhtiv tegelane, küll aga Looringu ja Säre kõrval kolmas osaline Kongelundeni mõrvas. Ta oli Saaremaalt pärit meremees, kes laevaga Leningradis peatudes sai ühenduse sealses meremeeste klubis tegutsevate kommunistidega ja 1933. aastal võeti ta vastu EKP-sse. Aastatel 1934–35 õppis A. Vakepea Moskvast Lenini koolis (seal valmistati ette kommuniste illegaalseks tööks). 1935. aasta lõpus saabus ta Kopenhaagenisse. Esialgu oli kavas saata Vakepea Eestisse. Siis aga tõmbas Looring ta J. Eltermanni tapmise afääri. Eestisse sõit jäi katki. August Vakepea hukkus Hispaanias Franco vastu sõdades.

EKP juhtkonda kuulus Richard Meering (Mirring), kes käis ka mõned korrad Skandinaavias. E. Nørgaardi raamatus esineb seoses tema nime ja ametikohtadega ebatäpsusi. Richard-Voldemar Mirring sündis Tallinnas. Oma teist eesnime – Voldemar – pole Mirring kasutanud. Eesnime Artur, mis esineb E. Nørgaardi raamatus paralleelselt Richardiga, me Mirringu dokumentidest ei leia.⁶ EKP-sse kuulus ta 1920. aastast. 1923. aasta N Liitu elama asudes muutis ta oma nime – Mirringust sai Meering (esinevad ka Mering või Mehring). 1930. aastal võeti Meering EKP Keskkomitee sekretäriks, praktilist tööd ta kuigi palju aga juhtida ei saanud. Tema põhiline tegevus 1930. aastail toimus Kominterni aparaadis. Aastatel 1930–33 oli ta Kominterni Skandinaaviamaade sekretariaadi juhataja ja juhataja asetäitja, 1933–35 töötas analoogilistel ametikohtadel Inglise-Ameerikamaade sekretariaadis. Pärast Kominterni 7. kongressi kaotati maade grupe ühendavad sekretariaadid ning moodustati üks ühendatud sekretariaat eesotsas Georgi Dimitroviaga. Aastatel 1935–37 oli Meering selle asutuse ametnik. 1937. aastani jäi R. Meering ka EKP esindajaks Kominterni Täitevkomitees ning võttis aeg-ajalt osa EKP tähtsamatest nõupidamistest.

Kes otsustas tappa Johannes Eltermanni?

1935. aasta suvel kujunes EKP juhtkonnal eesotsas R. Meeringuga aramus, et EKP Tallinna organisator Johannes Eltermann on reetur. Aluse sellele arvamusele pani Eltermanni paanilises toonis kiri (mais 1935), milles J. Eltermann jutustas oma politsei kätte sattumisest ja

⁶ R. Mirringu (Meeringu) kohta on Riigiarhiivis mahukas toimik – ERAF. 1-1c/c-5. Tema eluloo põhifaktid võib leida ka raamatust: Olaf Kuuli. Internatsionaalsel võitluspostil. Richard Mirringu elust. Tallinn, 1969.

pääsemisest. Ühtlasi väitis ta 35 Tallinna organisatsiooniga seotud inimese kohta (kirjas tuuakse ära ka nimed), et nad on politsei käsilased ja provokaatorid. Süüdistust J. Eltermanni suhtes aitas kinnitada V. Tuberiku arreteerimine Tallinnast lahkumisel 27. juulil 1935. Oli ju Tuberik olnud ühenduses J. Eltermanniga. L. Looring avaldas ajalehes *Kommunist* teate J. Eltermanni reetmisest. Hiljem on vaieldud selle üle, kas J. Eltermann oli ikkagi äraandja ja keda ta reetis. Absoluutselt kindlat vastust on selle kohta raske anda. Igatahes oli 1935. aastal EKP juhtkond J. Eltermanni süüs kindel. Teda kutsuti mitmel korral Moskvasse, kuid tulutult.

1936. aasta alguses saabus J. Eltermann ootamatult Kopenhaagenisse. Taani kommunisti ning EKP abimehe Richard Jenseni kaudu otsis ta kontakti Looringu ja Särega. A. Vaarandi (Vahtmann) jutustas mulle kunagi, et seoses Eltermanni saabumisega toimus nõupidamine, milles osalesid Looring, Säre, Jensen ja Vahtmann. R. Jensen oli soovitanud toimetada J. Eltermann N Liitu ning oli ise lubanud selle asja korda ajada. Looring aga öelnud sellepeale, et nii see ei lähe, ja lõpetanud nõupidamise. Nii Vahtmann kui ka Jensen jäeti seejärel Eltermanni saatuse üle otsustamisest kõrvale. Looring aga hakkas planeerima mõrva kohapeal.

Nagu selgub L. Looringu tunnistustest kohtuprotsessil Kopenhaagenis 1943. aasta märtsis, oli Kominterni juhtkond (ja ka R. Meering) huvitatud J. Eltermanni toimetamisest N Liitu, mitte poliitilise mõrva korraldamisest Taanis. Asi ei olnud muidugi mitte humansetes kaalutlustes, vaid kartuses, et Taanis toimepandud tapatöö võimalik ilmsikstulek võib kahjustada Kominterni teisi ettevõtmisi. Kui L. Looring 1936. aasta kevadel EKP Keskkomiteed ja Kominterni juhtkonda J. Eltermanni tapmisest informeeris, anti talle korraldus hävitada J. Eltermanni laip ning kolida EKP Orgbüroo Taanist Rootsi. Selle ülesande L. Looring ka täitis.⁷

Miks loobus L. Looring plaanist saata J. Eltermann R. Jenseni abiga N Liitu? Ilmselt kartis ta, et Eltermann võib hakata NKVD-s (sinna oleks ta Venemaale jõudes kohe sattunud) rääkima kõikvõimalikke asju – nii tõtt kui valet – EKP tegevuse ja ka Looringu kohta. Sellel oleksid võinud olla ebameeldivad tagajärjed. Niisiis võib arvata, et hirm oma positsiooni ja saatuse pärast mõjutas L. Looringut otsustama: viia mõrv täide Taanis.

⁷ ERAF. 1-1c/c-1. L 5–21.

1938. aasta

Sel aastal muutus EKP olukord radikaalselt. 1938. aastal viidi N Liidus lõpule seal elava EKP juhtkonna hävitamine (see protsess oli alanud juba 1937. aastal). Katkes side Kominterni Täitevkomitee ja Rootsis asuva EKP Orgbüroo vahel. 7. mail 1938 anti Eestis välja amnestiaseadus, mille alusel vabanes ka enamik kommunistlikke poliitvange. Viimased valisid endi seast Illegaalse Büroo eesotsas Hendrik Allikuga ja hakkasid vähehaaval lülituma legaalsete töölisorganisatsioonide tegevusse.

1938. aasta alguses elas minu andmeil kolm eesti kommunisti Rootsis ning üks Norras. Lisaks Looringule ja Särelle oli sel ajal Rootsis veel Karl Toming. Ta oli EKP liige 1923. aastast. Aastatel 1925–35 oli ta poliitvang Eestis, 1935–37 elas ja õppis N Liidus. 1937. aasta suvel saabus Toming Rootsi. 1938. aasta märtsis suunati ta Eestisse ülesandega värvata vabatahtlikke Hispaania koduõõta.⁸ Karl Toming on ilmselt sama mees, keda E. Norgaardi raamatus on mainitud Carl Tuumini nime all.⁹

Pärast amnestia väljakuulutamist soovitas Orgbüroo pöörduda tagasi Eestisse ka A. Vaarandil. Paraku ei andnud Eesti saatkond Stockholmis talle sissesõiduviisat. Nii tuli A. Vahtmannil jääda poliit-emigrandina Norrasse.¹⁰ Eestisse jõudis ta alles 1940. aasta kevadel.

K. Säre esitas president Pätsile 1938. aasta mais palve lubada tal tagasi kodumaale pöörduda. Selle loa ta ka sai ning jõudis Eestisse juuni alguses. L. Looring oli osalenud 1924. aasta detsembrimässus ning tema kohta amnestia ei kehtinud. Kominterni juhtkond kutsus teda tagasi N Liitu. Sinna ei julgenud L. Looring sõita – EKP juhtkonna hävitamine NKVD poolt mõjus tõesti hirmutavana.

K. Säre Eestisse tuleku, tema ülesannete ja tegevuse kohta siin aastatel 1938–40 on ajaloolaste poolt esitatud erinevaid versioone. A. Lebbin kirjutas, et Säre olevat juba enne Pätsile palvekirja esitamist kooskõlastanud Eestisse tuleku Moskvaga ning saanud sealt tegutsemisjuhendid stalinliku poliitika elluviimiseks Eestis.¹¹ Lebbin ei viita oma väite tõestuseks ühelegi allikale ega täpsusta ka, milles pidi seinema stalinliku poliitika elluviimine Eesti Vabariigis 1938. aastal.

A. Lebbini kontseptsiooni on püüdnud täpsustada ajaloolased Külli Niidassoo ja Valdur Ohmann.¹² Ka nemad väidavad, et K. Säre

⁸ Revolutsiooni lipukandjad. II. Tallinn, 1970. Lk 143–145.

⁹ E. Norgaard. Kongelundeni mõrv. Lk 181.

¹⁰ Anton Vaarandi. Kild killu kõrvale. Mälestuste raamat. Tallinn, 1975. Lk 218.

¹¹ Õhtuleht. 1990. 10. jaanuar.

¹² Külli Niidassoo, Valdur Ohmann. Eestimaa Kommunistlik Partei – 1930. aastad kuni juuli 1940. // Tuna. 2000. 3. Lk 68–75. Hiljem V. Ohmann parandas mõningaid artiklis toodud fakte; vt Tuna. 2001. 2. Lk 158.

käis 1938. aasta mais Moskvas juhiseid saamas, viidates Riigiarhiivi Tõnismäe hoidlas (end Parteiarhiiv) säilitatavale Karl Säre isiku-toimikule.¹³ Kuna tegemist on allikaga, millest on tehtud olulisi järeldusi K. Säre tegevuse kohta nii 1938. kui ka 1940. aastal, siis vaatleme nimetatud toimikut lähemalt. See sisaldab eri aegadel kirjutatud elulugusid ja ankeete, mitmesuguseid kirju, Säre kohta koostatud õiendeid (*spravkasid*), dokumente tema väliskomandeeringutest. Peatume nendel materjalidel, mis

Joonis 1. Karl Säre (EKM EKLA. A-181:2665).

käsitlevad K. Säre tegevust alates 1936. aasta lõpust. 1936. aasta detsembris lahkus Säre Moskvast, et sõita EKP Keskkomitee ülesandel USA-sse. Tagasi N Liitu jõudis Säre 29. aprillil 1937. 13. juunil lahkus ta uuesti Moskvast, et sõita Stockholmi.¹⁴ Hilisemate sõitude kohta ei ole toimikus otseseid dokumente, küll aga annavad mingit teavet toimiku lõpus olevad kaks õiendit. Esimene neist on kirjutatud 9. juulil 1940, teine 1943. aasta märtsi lõpus. Mõlema autoriteks on ilmselt Kominterni ametnikud.

Alustame esimesest õiendist,¹⁵ mida on alusmaterjalina kasutatud ka teise õiendi koostamisel. Siin on antud ülevaade K. Säre elukäigust ja töökohtadest, seejärel märgitakse, et ta sõitis 1936. aasta lõpul USA-sse, ning siis tuleb lause: *Priježal v Moskvu primerno v maje m-tse 1938*. Tähelepanuväärne on kõigepealt see, et *spravka* koostajad ei teadnud midagi K. Säre saabumisest Moskvasse 29. aprillil 1937 ning tema ärasõidust Stockholmi poolteist kuud hiljem. Tekstist jääb mulje, nagu oleks Säre tulnud USA-st Moskvasse alles 1938. aastal. Õiendi autorid kõhkleksid ise väljapakutud tähtajas. Esialgu on trükitud aastaarv 1937, mille viimane number on hiljem käsitsi kaheksaks parandatud. Ühtlasi on käsitsi vahele kirjutatud sõna *primerno* (umbes). Kominterni

¹³ ERAF. 25-2-1465. L 100.

¹⁴ ERAF. 25-2-1465. L 66, 67, 69.

¹⁵ ERAF. 25-2-1465. L 95–96.

ametnikel ei olnud ilmselt ettekujutust, mis sai Särest pärast Moskvasse jõudmist. Jääb mulje, nagu oleks K. Säre, kes saabus Moskvasse umbes 1938. aasta mais, viibinud seal ka 1940. aasta juulis.

Teise õiendi¹⁶ esimene pool on koostatud eelmise dokumendi alusel ja sealt on pärit ka lause *Primerno v maje 1938 g. Säre K. J. priježal v Moskvu*. Seda lauset on K. Niidassoo ja V. Ohman pidanud ilmselt oma seisukoha alusfaktiks. 1943. aasta õiend ei lõpeta käsitlust 1938. aastaga. Selle autorid kirjutasid, kuidas nad ajalehe *Sovetskaja Estonia* alusel on selgitanud välja, et K. Säre oli Eestis juba enne 1940. aasta 21. juunit ning et ta valiti EK(b)P 4. kongressi järel (1941. aasta veebruar alguses) Keskkomitee esimeseks sekretäriks. Refereeritakse ka Soome ja Saksa raadiote ülevaateid Taanis toimunud kohtuprotsessist J. Eltermanni tapjate üle, milles figureerisid J. Meeritsa (L. Looringu) ja K. Säre nimed. Õiend lõpeb järgmise hinnanguga K. Säre kohta: *Poliitiliselt arenenud. Parteile ustav*.

Peatusin neil õiendil nii pikalt, et näidata, kui napp ja lünklik oli Kominterni ametnike andmebaas EKP ja tema tegelaste tegevuse kohta. Põhjus oli ka selge: 1937.–38. aastatel hävitati *rahvavaenlaste* otsimise käigus suur osa Kominterni ja tema sektsioonide tegelastest, kes elasid N Liidus. Juba 1938. aastal muutusid eri maade kommunistide võimalused saada juhtnööre Kominternilt minimaalseks. Seda suurema ettevaatuse ja kriitikaga tuleb suhtuda Kominterni tolleaegsetesse *spravkadesse*.

Eelpool öeldut arvestades ei saa pidada põhjendatuks õiendis toodud lausele K. Säre saabumise kohta Moskvasse *umbes 1938. aasta mais* üles ehitatud kontseptsiooni K. Särest kui Stalini juhtnööride eluluvijast Eestis enne 1940. aastat ning Andrei Ždanovi paremast käest 1940. aasta suvel. Märksa tõenäolisem on, et K. Säre saabus Eestisse n.ö omal käel, ilma et tal oleks enne seda olnud ühendust Kominterni Täitevkomitee või N Liidu juhtkonnaga.¹⁷

Mida tegi K. Säre pärast Eestisse jõudmist? E. Nørgaard väidab, et K. Säre kohtus juba 11. mail 1938 EKP Illegaalse Büroo sekretäri H. Allikuga.¹⁸ Siin on tegemist ilmse eksitusega – Säre saabus Eestisse alles juunis. Ka siis ei otsinud ta esialgu kontakte ei Alliku ega teiste vanglast vabanenud kommunistidega. Politsei lubas K. Särel esialgu elada ainult Hiiumaal. Aeg-ajalt sai ta küll loa mõnepäevasteks külaskäikudeks Tartusse (seal elasid ta vanemad) ja Tallinna. 1938. aasta suvel kohtus ta paar korda vasaksotsialistide ühe liidri

¹⁶ ERAF. 25-2-1465. L 100–102.

¹⁷ Vt selle kohta: Olaf Kuuli. Karl Säre ja 1940. aasta Eestis. // Poliitika. 1990. 3. Lk 51–64.

¹⁸ E. Nørgaard. Kongelundeni mõrv. Lk 100–102.

Nigol Andreseniga. Esimest korda otsis K. Säre H. Alliku üles alles 1939. aasta novembris.¹⁹

K. Säre poliitiline aktiivsus kasvas pärast N Liidu ja Eesti vahel sõlmitud abistamislepingut ning nõukogude sõjaväebaaside rajamise algust Eestis. Seoses viimasega muutis politsei ka Säre elukohta: Hiiumaalt (kuhu hakati N Liidu sõjaväebaase ehitama) tuli tal politsei käsul kolida Võrumaale. Ka põhimõttelised lahkkelid K. Säre ja H. Alliku vahel ei tekkinud mitte 1938. aastal, nagu väidab E. Nørgaard, vaid alles 1940. aasta alguses.

1940. aasta suvi

Peatume siin kahel küsimusel: K. Säre osa A. Ždanovi lavastatud riigipöördes ning L. Looringu ja K. Säre kohtumine Helsingis juuli alguses.

Üsna laialt on levinud versioon, et Säre oli 1940. aasta juunipöördes võtmefiguur ning A. Ždanovi lähim abiline. Üheks põhjenduseks on siin fakt, et K. Säre tõusis 1940. aasta juuni lõpus EKP orgsekretäriks ning paar kuud hiljem sai tast EKP Keskkomitee esimene sekretär. Teine põhjendus on järgmine. Üldiselt on teada, et Särel olid enne 1940. aasta pööret head suhted just vasaksotsialistidega. Viimased omandasid aga keske koha uues, 21. juunil 1940 Ždanovi käe all moodustatud valitsuses. Sellest tehakse järeldus: Moskva instruksioonide kohaselt arendas Säre koostööd vasaksotsialistidega ning 1940. aasta suvel soovitas neid Ždanovile uue valitsuse koosseisu.²⁰

K. Säre ja sotsialistide suhete selgitamiseks tuleb meil pöörduda aastatesse 1934–35. Sel ajal hakkas Komintern tõsisemalt propageerima kommunistide ja sotsialistide koostööd. 1935. aasta juulis sõlmis Looring EKP esindajana ühisrinde lepingu vasaksotsialistide ühe liidri N. Andreseniga. 1935.–38. aastatel sai EKP Orgbüroo just N. Andreseni kaudu informatsiooni olukorrast ja poliitiliste jõudude suhetest Eestis. Muidugi oli ka K. Säre väga hästi kursis L. Looringu ja N. Andreseni kontaktidega, seetõttu on loomulik, et Eestisse saabudes otsis ta ühendust just viimase. See tähendas juba 1935. aastal alanud ühisrinde poliitika jätkamist, kuigi esialgu üsna tagasihoidlikus

¹⁹ ERAF. 247-51-8. L 21.

²⁰ Peale A. Lebbini ning K. Niidassoo ja V. Ohmani on seda seisukohta esitanud näiteks Sirje Sinilind (Juhan Kristjan Talve) raamatus *Mõningatest rahvuspoliitika aspektidest. Visand nõukogude rahvuspoliitika kriitikaks Eestis 1940–1983*. Stockholm, 1983. Lk 73; Vt ka: Kalev Tammistu. Siira heasoovlikkuse ja lootuse vaimus. // Õhtuleht. 1989. 10. aprill.

vormis. Mingeid täiendavaid instruksioone Moskvast selleks vaja ei olnud.

1939. aasta sügisel olukord muutus. Pärast Molotov-Ribbentropi pakti ja baaside lepinguid sai Baltimaade annekteerimine lähitulevikus N Liidu juhtkonna poliitika oluliseks osaks. Nüüd hakkas Säre aktiivselt tegutsema: astus kontakti EKP Illegaalse Bürooga, vaidles H. Allikuga EKP poliitika üle ning laiendas oma sidemeid vasaksotsialistidega. Seejuures pakkus ta end välja Kominterni esindajana, kuigi ei ole andmeid tema sidemete kohta Kominterniga pärast 1937. aastat.

Baaside lepingu sõlmimise järel hoidis N Liit esialgu kinni välisest neutraalsusest ning Eesti sisepoliitilisse ellu mittevaheselemise kursist.²¹ Samal ajal arendasid nõukogude ajakirjanikud ja saatkonna töötajad kontakte vasaksotsialistide ja teiste opositsiooniliselt meelestatud tegelastega. Nii on teada, et 1939. aasta sügiskulvel kujunesid N Liidu saatkonna nõunikul Vladimir Botškarjovil ja TASS-i korrespondendil Pjotr Izmeštjevil üsna head suhted vasaksotsialistide juhtfiguuride Nigol Andreseni ja Neeme Ruusiga.²² Maksim Unt oli juba varem N Liidu saatkonnas hästi tuntud. Samal ajal hoidusid saatkonna töötajad kokkupuudetest EKP tegelastega. Puuduvad andmed K. Säre kontaktidest N Liidu Tallinna saatkonnaga enne 1940. aasta juuni lõppu.

Üsna usaldusväärsed materjalid on olemas selle kohta, kuidas 19.–20. juunil 1940 toimus N Liidu saatkonnas Johannes Varese valitsuse komplekteerimine. Allikaks on eelkõige saadik Kuzma Nikitini ametipäevik. Lisateavet annavad ka N. Ruusi, H. Arboni ja K. Säre ülekuulamisprotokollid pärast nende arreteerimist Saksa julgeolekupolitsei poolt 1941. aasta sügisel ning N. Andreseni mälestused. Nende materjalide alusel saame järgmise pildi. N Liidu saatkonnas olid A. Ždanovile peamisteks nõuandjateks uue valitsuse ministrite valikul vasaksotsialistid, eelkõige Maksim Unt, Neeme Ruus ja Nigol Andresen. Johannes Lauristini (kes oli 1940. aasta kevadest EKP Illegaalse Büroo sekretär), Karl Säre ega teisi EKP tegelasi saatkonda ei kutsutud, nende nõuandeid ei läinud vaja. Tõsi küll, 19. juunil oli K. Säre N. Ruusi kutsel tulnud Antslast Tallinna. Tema roll neil otsustavatel päevadel (19.–20. juunil) seisnes selles, et ta istus koos J. Lauristini ja H. Arboniga viimase korteris ja kuulis sündmuste arengust niivõrd, kuivõrd M. Unt ja N. Ruus teda sellest informeerisid. Ka korralduse läbi viia 21. juunil töölisdemonstratsioone andis

²¹ Vt lähemalt: Jüri Ant. Eesti 1939–1941: rahvast, valitsemisest, saatusest. Tallinn, 1999. Lk 62 jj.

²² ERAF. 247-51-19°. L 84; ERA. R 819-2-74. L 27 jj.

A. Ždanov M. Undile. K. Säre nimi esineb K. Nikitini ametipäevikus esmakordselt 25. juunil. Sel päeval käis ta A. Ždanovi juures nõu küsimas EKP legaliseerimise asjus.

Eelpooltoodu alusel on loogiline järeldada, et mitte Säre ei olnud A. Ždanovi lähim abiline, kes tõi vasaksotsialistid J. Varese valitsusse, vaid M. Unt, N. Ruus ja N. Andresen (kui saatkonnas juba varem tuntud inimesed) olid ise A. Ždanovi abilisteks riigipöörde lavastamisel. Arvatavasti nende vasaksotsialistide kaudu sai A. Ždanov üldse teada K. Säre olemasolust.

Pärast 21. juunit kasvas K. Säre osakaal. Temast sai juuni lõpul EKP orgsekretär ning tema toetusel võeti paljud endised sotsialistid EKP-sse. K. Säre edasisel tõusul oli kindlasti oma osa A. Ždanovi lähematel abimeestel – vasaksotsialistide liidritel. Teiselt poolt oli tal teatud autoriteet ka mitmete nn vanade kommunistide (endiste poliitvangide) silmis. Oli ju K. Säre töötanud N Liidus ja viibinud Kominterni mitmete ettevõtmiste juures – niisiis kogemustega mees.

1. ja 2. juulil kohtus K. Säre Helsingis oma võitluskaaslase L. Looringuga. Ta oli sel ajal juba juhtivalt tegev sündmuste arengus Eestis. Looringust oli aga saanud Rootsi politsei agent (nagu seda veenvalt näitab E. Nørgaard oma raamatus). Viimast K. Säre muidugi ei teadnud. Ta kutsus Looringut tagasi Eestisse ja pakkus talle peaministri kohta tulevases valitsuses. Tollest kokkusaamisest on põgusalt kirjutanud ka mõned eesti ajaloolased. E. Nørgaard kirjeldab seda sündmust aga detailselt, tuginedes Soome politsei materjalidele. Nimelt oli Säre ja Looringu kohtumisaeg – vasaksotsialisti Cuy Sunderströmi korteris – korraldatud salajane pealtkuulamine.

K. Särel oli enne kokkusaamist L. Looringuga pikem jutuajamine Sundströmiga, kus ta viimast informeeris sündmuste arengust Eestis. Säre jutus (nii nagu selle oli kirja pannud Soome politsei) esines mõningaid ebatäpsusi ja ülepakkumisi. Paar näidet. Säre nimetab J. Varest Eesti pahempoolse sotsialistliku partei üheks juhiks (lk 119–120). Edasi väidab ta, et Eestis on riigivõimu juhtivatele kohtadele paigutatud üle 300 kommunisti. Tegelikult ei olnud J. Vares kunagi kuulunud sotsialistlikku parteisse, kuigi tal olid head suhted mõnede vasaksotsialistidega. Bluff on ka jutt 300 juhtivale tööle paigutatud kommunistist. 1. juulil 1940, s.o sel ajal kui Säre rääkis Sundströmiga, oli EKP-s vaevalt 150 liiget ning juhtivale tööle olid neist jõudnud ainult üksikud. Nii kommunistide paigutamine kõrgetele kohtadele kui ka ulatuslikum vastuvõtt kommunistlikku parteisse toimus alles juulis-augustis.

L. Looring ei tulnud 1940. aasta juulis koos K. Säreaga tagasi Eestisse (nii nagu viimane oli planeerinud). 2. juulil arreteeris Soome politsei

Looringu ja saatis ta tagasi Rootsi. Ilmselt oli tegu politsei ja Looringu kokkumänguga. Eesti välisministeerium (minister N. Andresen) otsis teda hiljem Rootsis taga, kuid tulemusteta. Looring ei tahtnud Eestisse minna. Miks? Kas hirmutasid teda ikka veel mälestused 1937.–38. aastate massirepressioonidest N Liidus või pelgas ta, et tema sidemed Rootsi politseiga võivad avalikuks tulla? Raske öelda. Igatahes eelistas Looring 1940. aastal Rootsit Eestile.

*

Ma ei peatu järgnevate aastate (1941–43) käsitlusel E. Nõrgaardi raamatus, kuigi ka selles osas leidub palju huvitavat.

K. Säre ja L. Looring puutusid uuesti kokku J. Eltermanni mõrvaprotsessil Kopenhaagenis. Selle algatamise aluseks olid olnud vangilangenud K. Säre tunnistused gestapos 1941.–42. aastal. Taani kohus mõistis L. Looringu eluks ajaks vangi. K. Säre toimetati aga pärast protsessi tagasi Saksamaale. Arvatavasti hukati ta seal. Täpsemad andmed tema surma kohta puuduvad.

L. Looring (J. Meerits) anti 1949. aasta märtsis välja N Liidule. Vanglast ta seal muidugi ei vabanenud. Eeluurimine kestis kaks ja pool aastat. Selle käigus esitati talle kolm põhilist süüdistust, mis jäid ka kohtuotsuse aluseks. Need olid: 1) keeldumine naasemast N Liitu aastatel 1938 ja 40; 2) Taani kohtus Kominterni illegaalse tegevuse paljastamine; 3) 1939.–42. aastatel töötamine Rootsi ja Soome politsei teenistuses.

Kahe esimese süüdistusega nõustus Looring kohe ülekuulamise alguses, püüdes vaid ette tuua vabandavaid asjaolusid. Rootsi ja Soome politsei teenistuses olemist eitas L. Looring ligi kaks aastat. Alles 7. veebruaril 1951 tunnistas ta end süüdi ka selles punktis.²³ Kohus tegi surmaotsuse 1952. aasta jaanuaris, see viidi täide 1. märtsil 1952.

Kuigi L. Looringu ja K. Säre kohta on üsna palju kirjutatud, ei saa öelda, et kõik nende elulugudes ja tegevusmotiivides oleks lõpuni selge. Eriti rohkesti on käibel mitmesuguseid müüte, oletusi ja lihtsalt

²³ Tuginen siin J. Meeritsa (L. Looringu) uurimistoimikule aastatest 1949–1952. 1960. aastate alguses valmistati ette raamatut *Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. II osa*. Seoses sellega tellis EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut Moskvast välja J. Meeritsa (L. Looringu) 3-osalise toimiku. Minul kui ühel nimetatud raamatu autoril oli võimalus selle toimikuga tutyuda EKP Keskkomitee erisektori ruumides. Sain teha ka mõningaid märkmeid. Ära kirju või koopiaid toimikust ei lubatud teha. Hiljem saadeti toimik Moskvasse tagasi. Tõenäoliselt on see seal praegugi. L. Looringu nime ei lubatud tol korral EKP ajalukku paigutada.

ekslikke andmeid K. Säre kohta. Kõigi nende analüüs ei mahtunud käesoleva kirjutise raamidesse. Minu käsutuses olevate allikate alusel püüdsin analüüsida vaid mõningaid K. Säre tegevuse sõlmprobleeme, esmajoones 1938. ja 1940. aastal.

Enn Tarvel – 70

31. juulil 2002 täitis ajaloodoktor ja emeriitprofessor Enn Tarvelil 70. aastaring. Enn Treiberg (aastast 1939 Tarvel) sündis Lääne-Virumaal, Vihula vallas, Metsiku külas. Oma kooliteed alustas tänane juubilar Annikvere algkoolist ja lõpetas seejärel keskkooli Rakveres 1950. aastal. Mõningase kõhkluse järel sai edasiõppimiseks valitud Tartu ülikooli üldajaloo kateeder. Pärast selle lõpetamist *cum laude* 1955. aastal ei tekkinud aga kohe olude sunnil võimalust jätkata õpinguid aspirantuuris. Kahe järgneva aasta jooksul jäi Enn Tarvel elama Tartusse, leides peagi tööd muuseumis ja õppides hoolega prantsuse keelt. Samal ajal kutsuti teda ülikooli lugema ka Inglismaa ja Saksamaa ajalookursust filoloogidele. Oodatud aspirantuurikoht õnnestus saada alles 1957. aastal Artur Vassari juhendatavana Tallinnasse TA Ajaloo Instituuti. Ajaloo Instituudist sai järgnevalt ka juubilari tööandja ligi 35 aastaks. Ühes sellega algas Enn Tarvelil silmapaistev loometöö ajaloolasena.

Oma kandidaaditööd hakkas Enn Tarvel kirjutama Poola-aegsest riigi agraarpoliitikast Liivimaal ning selleaegsetest mõisa ja talurahva vahelistest suhetest. Tegemist oli ühe küllalt uurimata teemaderingiga

16. sajandi teise poole ja 17. sajandi alguse ajaloos. Lisaks oli vanema aja agraarajalooga tegelemine ohutu, kus ei tulnud nii väga juhinduda ametlikest juhtnööridest. 1959. aastal tekkis teema uurimise seisukohast väga oluline võimalus lühikest aega töötada Poola arhiivides ja raamatukogudes. Mahukas (675 lk) ja erakordselt põhjalik väitekiri *Agraarsuhted Lõuna-Eestis Poola valdusalal XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi algul* jõudis kaitsmiskomisjoni ette lõpuks 1961. aastal. Mõne aasta pärast ilmus töö ka monograafia vene keeles ja väitekirja talupoegade olukorda puudutav peatükk eesti keeles.

Juba kandidaaditööga oli Enn Tarvel tõestanud ennast väga võimeka ajaloolasena ja ainuüksi selle tööga oleks ta jätnud endast Eesti historiograafiasse märkimisväärse jälje. 1971. aastal aga jõudis Enn Tarvel juba oma doktoridissertatsiooni kaitsmiseni. Koos tabelitega ligi 850-leheküljeline väitekiri oli kirjutatud maakasutamise ja maksustamise alustest Eestis 13.–19. sajandil, keskendudes peamiselt ajaloolisele maa- ja maksustusühikule – adramaale. Tegemist oli põhjapaneva panusega mitte ainuüksi ajaloolisesse metroloogiasse, vaid kogu Eesti agraarajalukku selle laiemas tähenduses. Doktoritöö ilmus peagi ka raamatu kujul ning 1983. aastal tõlgituna saksa keelde.

1970. aastad olid Enn Tarveli jaoks küllaldski töömahukad. Lisaks kaastöödele eesti ja vene väljaannetele, ilmusid tema sulest mitmed artiklid poola, saksa ja ungari lugejaskonnale. Pärast A. Vassari lahkumist 1977. aastal sai Enn Tarvelist Ajaloo Instituudi feodalismi ajaloo sektori juhataja.

1982. aastal tähistas Enn Tarvel oma esimest suuremat juubelit. Juubilar oli jõudnud oma parimasse loomeperioodi. Enn Tarveli toimetamisel ja suurel kaastööl sai 1982. aastal trükivalmis kapitaalne *Eesti talurahva ajaloo* esimene köide, mis tegelikku trükivalgust nägi küll alles kümme aastat hiljem. 1982. aastal jõudis lõpule ka teine suur ja juubilarile südamelähedane töö – kaantevahele sai Enn Tarveli toimetatud ning põhjaliku sissejuhatuse ja kommentaaridega varustatud *Henriku Liivimaa kroonika*. Järgmisel, 1983. aastal, ilmusid aga järjestikku monograafia juubilar enda kodupaikkonda põhjalikult käsitlev *Lahemaa ajalugu* ning tema tõlkes ja kommentaaridega ajaloometodoloogia esmase käsiraamatuna kasutatav M. Blochi *Ajaloo apoloogia*.

Uueks väljakutseks oli nendel aastatel Enn Tarveli jaoks õppetöö koormuse võtmine Tallinna Polütehnilises Instituudis (praeguses TTÜs), kus ta sai 1983. aastast majandusajaloo õppejõuks ja järgmisest aastast professoriks. Sellele kohale ja kõrvuti tööle Ajaloo Instituudis jäi Enn Tarvel püsima kuni 1993. aastani. Pärast prof. Aleksander Loidi lahkumist Stockholmi ülikooli juurde kuuluvalt Balti uurimiskeskuse direktori kohalt oli nimetatud post vabanenud ja 1993. aastal

valitigi uueks eestvedajaks sellele positsioonile Enn Tarvel. Järgnevad neli aastat oli Enn Tarvel ametis Stockholmi ülikooli professorina, kuni emeriteerumiseni 1997. aastal.

Rootsis veedetud aastate jooksul jätkus lisaks kõigele alati heas vormis olevale juubilarile veel nooruslikkust ja huvi sügavamalt süüvida viikingiaegsetesse allikatesse, käies koos sealsete tudengitega muinaspõhja ja vanarootsi keelt õppimas.

Stockholmist naastes on Enn Tarvel jäänud aktiivseks ajaloolaseks tänaseni. Viimastel aastatel on juubilar üha enam sidunud oma töid ja tegemisi lähiajalooaga. 1998. aastast on Enn Tarvel kuulunud Skeskuse juhatusse. Samaaegselt on juubilar palju aega pühendanud Kistler-Ritso Eesti Sihtasutuse poolt teostatavatele lähiajaloo uurimise projektidele ning on Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riikliku Komisjoni liige.

Juubilar ise on ennast pidanud ennekõike ikka agraarajaloolaseks. Tegelikult võib aga kindlasti Enn Tarveli pidada üheks kõige mitmekülgsemaks ja erudeeritumaks eesti ajaloolaseks. Oma mitmes monograafias, lisaks arvukates artiklites ja ettekannetes on Enn Tarvel tegelenud lisaks agraarajaloo probleemidega otseselt asustus-, sotsiaal- ja majandusajaloo, ajaloo teoreetiliste küsimustega, poliitilise ja sündmuste ajaloo. Samuti on ta andnud märkimisväärse panuse kodu-uurimislukku, kultuurilukku ja avardanud oluliselt eesti ajalooallikate tundmist. Seejuures on Enn Tarvelit raske pidada mõne kindla perioodi uurijaks. Ta on kirjutanud uurimusi alates *varaajaloo*st, nagu juubilar ise nimetab perioodi, kust pärinevad Eesti kohta esimesed kirjalikud allikad, kuni lähiajaloo probleemideni.

Enn Tarvel on oma sügavate teadmiste ja suure kogumusega tänaseni hinnatud oponent ja retsensent. Seltskonnas on Enn Tarvel tuntud huumorimeelse ja tähelepaneliku suhtlejana. Lisaks kõigele võib Enn Tarvelit pidada polüglotiks, kelle kirjatöodes torkab sageli silma suur huvi etümoloogia ja toponüümia vastu. Juubilari enda uurimused on alati kirjutatud nauditavas kirjakeeles, mida ilmestavad vaimukad näited ja tabavad võrdlused.

Läbi aastakümnete on Enn Tarvel koostanud sadu artikleid entsüklopeediatele. Viimastel aastatel on juubilar kaasa löönud tekstide autorina dokumentaalfilmide projektides. Ka rahvusvahelises plaanis on Enn Tarvel erinevates projektides kaasalööjana, konverentsidest osavõtjana ja arvukate artiklite kirjutajana üks kõige hõivatum eesti ajaloolane. Ta on kümnete väljaannete koostaja ja toimetaja ning kuulub ajakirja *Tuna* toimetuse kollegiumi.

Enn Tarvel on mitme Eesti ja Soome seltsi ning Balti Ajalookomisjoni liige. 1994. aastast Kuningliku Gustav Adolphi Akadeemia liige ja

1995. aastast Läti Teaduste Akadeemia välisliige. Samuti kuulub Enn Tarvel riigiarhivaari juures tegutsevasse teadusnõukokku. Riikliku tunnustusena pälvis Enn Tarvel 2001. aastal Valgetähe III klassi ordeni.

Palju õnne juubilarile!

Kolleegide ja õpilaste nimel,
prof Tiit Rosenberg

Summaries

On Historiography of Estonian Economic History. II Medieval Handicraft

The senior researcher of the Estonian History Museum Ivar Leimus continues his series of articles on the historiography of Estonian medieval economy (beginning in *Ajalooline Ajakiri* No. 1/2, 2001) with an overview of the research on handicraft in medieval Livonia.

Apart from the Hanseatic trade and the role of Livonia in it, studied by generations and schools of historians for almost a century and a half, the medieval handicraft of Livonian towns has not attracted a fraction of the interest. A majority of publications on handicraft belongs either to the turn of the 19th-20th centuries or to the 1920s-1930s. The period after WW II has had little to add to it. A certain source basis for investigating the handicraft of Tallinn appeared only after the 1930s, it is completely lacking in the other Estonian towns (except for Pärnu).

As is the case with trade, in investigating handicraft it is also hard to overestimate the importance of the well-preserved medieval archives of the City Council of Tallinn. Besides more general publications, a number of Council-books were issued that allow to give a considerably more profound survey of various lines of handicraft fostered in Tallinn along with handicraftsmen, their organisations, property status, proportion in the town population etc. First, the so-called *kämmerei*-books, reflecting the town's financial situation, should be mentioned here. The earliest books among them were fragmentarily published in the middle of the 19th century already by Friedrich Georg Bunge. By today the publication of the last edition among them from the 16th century has been completed by Lilian Kotter. The information about handicraftsmen's areas of settlement, their economic possibilities and social status can be found in the inheritance books that were published about the years 1360-1383 and 1383-1458 by Eugen Nottbeck as well as in the book on income gained from rent about the years 1382-1518, edited by Artur Plaesterer. Highly valuable source material about handicraftsmen's prosopography and migration can be found in the older Tallinn citizens' book and in the Tallinn safe-conduct book. A respective source basis about the other Estonian towns is practically lacking except for a unique register of real estate for Vana-Pärnu, covering the years 1451-1599 that is preserved in the History Archives. Latvia has preserved considerably less material of this

kind, however, it is just where the oldest Livonian source comes from, reflecting the municipal economy, ethnic composition of the population, spheres of activity and property status – namely the Riga's book of liabilities from the years 1286–1352, published already in 1872 by Hans Hildebrand.

A closer glance at the internal life of craft guilds and their organisation of work is offered by the guilds' occupation charters, or statutes, approved by the City Council. Exceptionally, in this sense our southern neighbours are in a considerably better situation because, in 1862 already, Alexander von Bulmerincq published a number of respective documents and, as a joint effort, in 1896 Wilhelm Stieda and Constantin Mettig issued a bulky volume in which appeared hundreds of pages corresponding charters of Riga's craft guilds and occupations as well as other materials pertaining to craft guilds. A similar summarising publication about the charters of Tallinn's craft guilds is lacking while a few respective publications have been scattered in the appendices of a number of specialised investigations. In the middle of the 19th century, the economic historian Alexander Richter published a rather comprehensive overview of the historical development of Riga's craft guilds. In several respects it remained fragmentary, however, many reliable facts were offered about the charters of craft guilds and observations were made about everyday life and the role of guilds. Excluding this exception, we can speak about the historiography of the medieval handicraft of Livonia only since the end of the 19th century when a few articles observing individual lines of handicraft began to appear. Researchers seem to have taken the greatest interest in the activity of goldsmiths. Among the metalworking occupations, attention was also paid to lead casting and, definitely, to smithing (W. Stieda, V. Konsap). Stone cutting and masonry in particular excelled among handicraft occupations in Tallinn as well as in other Livonian centres. In general investigations about medieval handicraftsmen, the latter were first and overwhelmingly observed from the architectural-historical aspect that was prevailing, and second, from the urban-historical aspect. In this sense W. Stieda's paper about the hemp-twiners and stone cutters of Tallinn is of a great importance as he observes the respective lines of handicraft in their historical development and against a wider all-Hanseatic background. In medieval Tallinn, a separate employment was held by ancillary workers to trade – boatmen and carriers. Again, a thorough paper about them was published by W. Stieda. A similar topic of discussion on Riga has repeatedly been brought up by M. Taube. Extra-guild occupations, although definitely belonging to handicraftsmen, were also those of minters and the per-

sonnel of the mint. The first attempt to list supervisors and coiners of Riga was made in the middle of the 19th century already by Anton Buchholz. More recently, Ivar Leimus has more profoundly studied Livonian minters and their apprentices as well as the medieval technology of mintage, the capacity of production etc.

With certain reservations, in the medieval times, various representatives of the walks of life who dealt with healing can be considered as handicraftsmen – more so since a number of them had their own craft guilds. Already at the end of the 19th century J. W. Dehio published a comprehensive article, dedicated to the situation of medical service in old Tallinn. In modern times, Heino Gustavson has profoundly dealt with all that concerned the latter and copiously illustrated his facts.

Surprisingly few writings have been published by the researchers on medieval handicraft that were focused on the treatment of some more restricted problem in a more profound or generalising manner. Nearly the only contemporary Estonian medievalist who has dealt with the problem of handicraftsmanship more profoundly is K. Kaplinski who in 1980 defended her cand. hist. dissertation on the respective topic. The purpose set to her dissertation – through handicraftsmen's way of life to observe social-ethnical problems in a medieval town – highly exceeds the empirical level of all hitherto researches and amounts to social history and demography.

More than a hundred years passed before the first attempts were made to write general treatments of Livonian handicraft manufacture, brilliantly begun by W. Stieda and C. Mettig through publishing and studying fundamental documents of Riga's craft guilds. Regrettably, a similar general treatment on Tallinn is still lacking.

Again, in our area the last general treatment about the handicraft history that was extensive and richly illustrated, beginning from the foundation of Tallinn up to the 19th/20th centuries, belongs to Küllike Kaplinski. The work contains much novel archives-based material about the guilds' internal life, historical development, everyday situations etc., at the same time it is popularly presented, addressed to the general public and, as such, largely descriptive.

Summing up, it can be asserted that our medieval handicraft has been studied only little. Undoubtedly, the most eminent historian who wrote on the topic of medieval handicraft in Livonian towns at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries was W. Stieda. At the same time, more than a century-old general treatment published by Stieda-Mettig which all the succeeding historians regarded as a model has, in a way, done a disservice to modern research. With the exception of K. Kaplinski's monograph on the 14th century Tallinn's handi-

craftsmen, they have resulted in a number of mainly very profound and reliable but narrow and descriptive treatments that did not set any far-reaching aims.

Ivar Leimus (1953, *cand. hist.*) is a senior researcher of the Esonian Historica Museum.

The Issue of the Peasants' Flight in the Province of Livonia during the Swedish Rule

The problem of the peasants' flight arises repeatedly in the seventeenth-century records. This was an issue which was often on the agenda both on the levels of the local knighthood and the state authorities. In the present contribution attention is paid to the question of how the Livonian landlords and the authorities reacted to the phenomenon in question during the Swedish rule (1621–1710).

Problems, connected with peasants' flight movement and with the guarantees to the lords of the manors against losing their labour power were, in a general outline, quite similar all over eastern and central Europe (east of the river Elbe), where manorial estate enterprises, based on peasant labour duties, were dominant.

In the first third of the 17th century the war between Poland and Sweden brought about a rather large mobility of peasants which did not enable landlords to prosecute the fugitives effectively. The situation started changing in the 1630s–1640s when, along with the privatisation of the manorial estates, the assembled knighthood began reinforcing the framework of adscription.

During the whole period in question the Swedish central government did not take its own stand on the matter of adscription in the Baltic provinces (though, in Sweden the peasants were free). The thesis occurred in the historiography that the government did not support the framework of adscription after the great reduction of the 1680s anymore has no proof. On the contrary, the Swedish state authorities repeatedly supported the Livonian nobility especially in regard to getting back the peasants who had fled over the frontier to Russia or Poland. Commonly, on the local level, in Livonia the state government had given the governor-general the task of dealing with the question of extradition of fugitives to Russia and Poland. The interest of the Swedish authorities derived here basically from economic motivations to guarantee the solvency of the province. On the other hand, the agitation of the local nobility was not uninfluential, either.

However, it was rather complicated to avoid the fleeing of peasants. Particularly in frontier areas of the province, the flight over the border of the province was easy. During the whole of the period studied, the peasants emigrated from Livonia to the neighbouring territories – to Russia, Polish Livonia, to Courland and Estonia. It was quite typical of the Livonian landlords to complain that neither the Russian nor Polish officials showed any interest in their requests. Nevertheless, as a destination, Russia was evidently the most popular, especially among the peasants from eastern and northern Livonia.

When the vexed questions, concerning the peasants' flight from one place to another inside the province, were in most cases limited to the solutions on the spot, then a reclamation of some fugitive peasants from outside the province meant frequently an intervention of the governor-general who represented the authorities, and time and again the central government also addressed that problem. In every peace treaty which Sweden signed during the 17th century, connected with Livonia, there was a separate article which bound the contracting parties to hand over fugitive peasants.

The second most complicated problem for the Livonian landlords was getting back their peasants who had fled to towns. So the conflicts about fugitive peasants between the landlords and the councils of bigger towns (Riga, Tartu) were frequent. The town council of Riga vigorously declared that, in conformity with the privileges, the council had the right not to deliver up the fugitive peasants who had made a stay within the town walls for at least two years (the so-called privilege of *praescriptio biennalis*). In spite of the knighthood's strivings, Riga managed to retain the privilege in question until the 1720s.

However, when dealing with the peasants' flights to another lord, to towns or over the border of the province, it cannot go unnoticed that the causes for the flight needed not proceed at all from their landlord or from the extreme duties. In addition to the military operations and to famine, it was rather widespread that a peasant fled for fear of punishment for murder, theft or some other offence. Such kind of peasants' flights cannot be regarded as an expression of social resistance. Especially in the first half of the 17th century, the reason for leaving could just as well have included a poor quality of soil, an attempt to find better conditions for farming or the wish to use the facilities offered to new settlers elsewhere.

Marten Seppel (1979, BA) is a MA student

Russia's Estonians and the Big Terror. A Critical Analysis of the Data of Electronic Source Publications

One of the results of the years-long work of the organisation of Russia's victims of communism, the Memorial, is an electronic publication of the lists of victims of the Soviet rule on the CD-ROM, supplemented by various lists published on the Internet. This paper first offers a source-critical overview of the publications and their reliability. Along with it, the problems of the methods of use and internal source-criticism of electronic databases are addressed. The paper is based on an analysis of the data about the victims-Estonians (c. 3,000 entries), presented on the databases mentioned above.

The databases have a regional variety: in case of some regions the data are presented about all those repressed (both arrested and killed), in some cases only about those who were just killed. As a general rule, the database offers the following information: the person's surname, Christian name and patronymic; the date and place of birth of the person; education, membership of the communist party; the place of residence, occupation, the dates of arrest, trial and execution, the name of the institution that passed judgements; indictment and the paragraph as well as the institution that gave the verdict of rehabilitation and the date of rehabilitation.

The results of a microanalysis reveal that the hitherto published data are fragmentary. The databases of the Memorial are not immediately applicable but presuppose some thorough preliminary work. Problems arise in connection with the historical topography: in the 20th century, Russia's placenames were largely changed, it is difficult to identify them at present. In 1938, for instance, a political resolution was passed to reform the boundaries of administrative units of Estonian settlements in the manner that the Russians outnumbered the Estonians (the same happened to settlements with Finnish, Latvian et al. national groups). In the course of such reforms the names of administrative units were also changed. Estonian-related placenames (birth places) and the Estonians' names were strongly misrepresented. Owing to the change of administrative boundaries, numerous entries became doubled. The comparison of the data about the same persons in different files helped the author find a gross error, repeatedly occurring in the »computerised history»: the features containing dates in the database which reflected the victims of the Big Terror in the Pskov Oblast, were biased in regard to the others (in other words – all the given dates were false). There are very many distorted data (as a rule, persons without a residence or a place of work were actually not

tramps but people who had been dismissed in the course of the first stage of repression).

The author of this paper has created a consolidated database on which he attempted to minimise the imprecision of the data. With linking the database to the specialised database of the Estonians' surnames and their original homes as well as to the database, reflecting the history of the Estonians' settlements in Russia, it was possible to supplement to the history of the Estonians' settlements in Russia. An analysis of the birthplaces of the repressed Estonians enabled to throw light upon a number of sites of the Estonians' settlements in Russia that lacked any reference in the hitherto historiography.

The consolidated database offers information about the later development of Soviet society. For instance, the chronological distribution of verdicts of rehabilitation proves to be an interesting indicator of political changes, demonstrating the change in the attitude of the ruling politics towards the Stalinist terror: from 1943 to 1953 there are no cases of rehabilitation on the database. The dynamics of rehabilitation shows that the thaw sets in in 1956 and reaches its culmination in 1957. At the beginning of the 1960s, even before toppling N. Hrushchov from power, the cases of rehabilitation declined. In 1964–1976 a few cases of rehabilitation were documented. The years 1977–1981 and 1984–1987 show a concealed favouritism of stagnation and Stalinism: practically no cases of rehabilitation can be found. The record of cases of rehabilitation is set in 1989 – more than one-fifth of all verdicts of rehabilitation for the Estonians in Russia were documented that year. *Aadu Must* (1951, *cand. hist.*) is professor of the Archival Studies of Tartu University and editor-in-chief of the *Ajalooline Ajakiri* (Historical Journal)

Looring, Säre and the Others

Leo Looring (Johannes Meerits) and Karl Säre played an important role in the illegal activities of Estonian communists in the 1930s. Their inconsistent lives and fates have been observed by the Danish publicist Erik Nõrgaard in his book *Kongelunden's Murder* as well as by a number of Estonian historians.

In this paper the long-time researcher of the history of the Estonian CP Olaf Kuuli (b. 1929) reviews Leo Looring's position and motives of action in the Communist Party of Estonia. Likewise, a critical analysis is extended to the circulating versions about Karl Säre's activities in the years 1938–1940. The research based on the available archival ma-

terials allows to show that within the period of June 1938–June 1940 Säre was not the principal figure in carrying out the directions from Moscow in Estonia as several researchers have claimed. Nor was K. Säre the principal assistant to the special representative of the Soviet government Andrei Ždanov who had been sent from Leningrad to Tallinn to stage a coup d'état in June 1940. This function was performed by the leaders of the leftists-socialists (M. Unt, N. Ruus et al) who had earlier already been well-known persons in the Soviet Embassy in Tallinn. K. Säre arose to the foreground only after 21 June 1940.

Jubilees

Enn Tarvel – 70

On 31 July 2002, Ph.D. of history and professor emeritus Enn Tarvel celebrated his 70th birthday. Having graduated from the University of Tartu in the field of general history, Enn Tarvel succeeded in continuing his studies at postgraduate courses at the Institute of History in Tallinn. Enn Tarvel began writing his dissertation for a candidate's degree on the Polish-period Livonian agrarian policy of the state and the relationships between the manor and the peasantry of the time. His exceptionally thorough dissertation *Agraarsuhted Lõuna-Eestis Poola valdusalal XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi algul* (Agrarian relationships in the Polish-ruled South Estonia at the end of the 16th and at the beginning of the 17th centuries) was presented to the defence board in 1961, eventually. Already in 1971 Enn Tarvel defended his doctoral dissertation. Including tables, his 850-pages dissertation was written on the basics of land use and taxation in Estonia in the 13th–19th centuries, focusing mainly on the historical unit of land use and taxation – plough-land (hide). It is a fundamental contribution not only to historical metrology but also to the whole Estonian agrarian history in the broadest sense of the term. The Ph.D. dissertation was soon published as a book and in 1983 the latter appeared in the German translation.

Since 1983 Enn Tarvel worked as a lecturer and professor of economic history in the Tallinn Polytechnic Institute (the present Tallinn Technical University). Enn Tarvel held this position along with his work at the Institute of History up to the year 1993. After Professor Aleksander Loit left the position of the director of the Baltic Centre for Research at the University of Stockholm, Enn Tarvel was elected a new

leader of the Centre. The subsequent four years Enn Tarvel worked as professor of the University of Stockholm until becoming emeritus professor in 1997.

After his return from Stockholm, Enn Tarvel has remained an active historian to date. In recent years the jubilarian has taken more and more interest in contemporary history. Since 1998 Enn Tarvel has belonged to the board of the S-Centre. Simultaneously, he has devoted a lot of his time to the projects of research on the contemporary history, carried out by the Kistler-Ritso Estonian Foundation. He is also active as a member of the National Commission of Investigation of Repressive Policy of Occupations.

Besides the problems of agrarian history, Tarvel has directly addressed the issues of settlement, social and economic histories, he has dealt with theoretical questions of history – the history of politics and events. He has also considerably developed the research on histories of native places and culture and has essentially spread the knowledge of Estonian historical sources. Enn Tarvel is a member of a number of Estonian and Finnish societies as well as a member of the Baltic Historical Commission. Since 1994 he is a member of the Royal Gustavus Adolphus Academy and since 1995 a foreign member of the Latvian Academy of Sciences. Enn Tarvel also belongs to the scientific council, acting at the institution of the state custodian of archives. In 2001 Enn Tarvel was awarded the 3rd class Order of the White Star as national recognition.

